

I. Uvod

Osnovna se pozicija ovoga izvještaja te čitavoga projekta *Pamćenje (o) književnosti u svakodnevici* zasniva na tvrdnji da se shvaćanje književnosti kod neprofesionalnih čitatelja može uvelike svesti na njihovo dugoročno pamćenje književnih tekstova koje su pročitali. Jedan od vodećih hrvatskih teoretičara književnosti, Vladimir Biti, među prvima je koji je u domaćim okvirima kritički promišljaо međuodnos književnosti i pamćenja, iako ne iz metodološkog očišta „studija pamćenja”, koji su se kao istraživačko polje konsolidirali desetak godina nakon što Biti objavljuje svoju knjigu *Strano tijelo pri/povijesti*. U njoj on izlaže i svoju definiciju „pamćenja književnosti” usredotočujući se, na tragu Renate Lachmann, na njegovu kompleksnost koja prema Bitiju proizlazi iz okolnosti u kojima nastaje i na koje se referira, što uključuje etnos, klasu, rasu, spol, kulturu, jezik, religiju i pismo. U tom kontekstu, „[p]amćenjem ovdje predmijevam onu gustu utkanost svakog književnog teksta u mrežu naslojenih kulturnih razlika koje determiniraju jedna drugu i čije se nepregledno grananje može zaustaviti jedino nekom vrstom 'identifikacijsko-pripisivačkog nasilja'” (2000: 121).

Za Bitiju, rad književne povijesti isključuje velik dio tako definiranoga pamćenja jer u njemu načelno izostaje subjekt koji će se identificirati s tekstrom i na taj ga način pripisati vlastitome pamćenju. Možemo dodati da taj subjekt zapravo postoji i može se definirati kao profesionalni čitatelj, kojem je u ulozi književnoga povjesničara zadatak da univerzalizira sve osobne dojmove koji nastaju čitanjem književnosti. To pak znači da povjesničar književnosti treba vlastito i tuđe pamćenje podrediti kolektivnome pamćenju zajednice s obzirom na njezine kulturne potrebe pamćenja određenoga teksta ili pisca. Za neprofesionalnoga, stvarnog čitatelja upravo je identifikacija jedan od najvažnijih mehanizama čitanja te posljedičnog stvaranja relevantnih osobnih sjećanja (u smislu pojedinih upamćenih informacija), koje možemo nazvati i pojedinačnim „naborima” teksta koji se prilikom čitanja stvaraju u pamćenju (u smislu kognitivne sposobnosti primanja, pohranjivanja i pronalaženja informacija; v. Vranić i Tonković 2011). Oni se razlikuju od kolektivnih „nabora” teksta koji bi predstavljali sve tragove čitanja nekoga književnoga djela u kulturnome pamćenju određene zajednice. S obzirom na svu kompleksnost elemenata koji tvore pamćenje književnosti, teorija književnosti čitatelju je uglavnom pristupala pokušavajući izgraditi modele čitanja koji će istaknuti neke od navedenih elemenata.

Teoretičari su stoga predložili na desetke modela književnoga čitatelja i čitanja, pokušavajući se pritom riješiti bauka stvarnih čitatelja koji se mogu empirijski proučavati i koje svaki takav model nužno pokušava razjasniti. Iz Bitijevoga viđenja stvari može se razumjeti da je taj projekt krajem 20. stoljeća priveden kraju: „Sablast je zbiljskoga čitatelja – nešto ispred sablasti zbiljskoga autora – ušla u vidokrug suvremene teorije tek otkako je rasna, spolna, kulturna diversifikacija njegova profila upozorila na načelni jaz koji ga dijeli od tobože ugrađenoga implicitnog/idealnog/uzornog čitatelja. Teza o tome da književni tekst samom svojom strukturom 'naručuje' autentičnog čitatelja postala je u okolnostima globalnoga multikulturnog dijaloga problematičnom upravo kao i teza da to čini povijesni tekst” (2000: 182). Navedena teza ujedno je i uobičajena posljedica stajališta da tekst i posredno autor dominiraju čitateljem – pogotovo neprofesionalnim – te njoj ili njemu određuju ograničen prostor slobode u kojem imaju stvoriti vlastitu interpretaciju. Opis takvoga stanja možda je

najbolje pogodio Wolfgang Iser, koji „nastanak djela od teksta vidi kao 'virtualni obrazac – nek[u] vrstu programa ili partiture – što se sastoji od bjelina, rupa i neodređenosti” (navedeno prema Rizvanović 2020: 35).

Prema Bitiju, u tekstu je upisano onoliko priča koliko ima identifikacijskih čvorišta, iako nisu sva takva čvorišta dostupna svakome čitatelju, već ovise o osobnim iskustvima. Budući da se u suvremenome globaliziranom svijetu identiteti lako preklapaju, nije više moguće inzistirati na, recimo, rasno ili kulturno jednoobrazno određenom čitateljskom profilu jer se ljudski biološki i kulturni materijal mnogo lakše razmjenjuje nego što je bio slučaj još tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, kad je interes za u tekstu „tobože ugrađenoga” čitatelja bio na vrhuncu. U tom je razdoblju teorijski fokus bio na kritičkom (profesionalnom) iščitavanju određenog konstrukta čitatelja koji je podrazumijevao određeni tip čitanja, dok su od kraja osamdesetih godina nadalje prevladali identifikacijski konstrukti koji su doveli do problematične situacije koju opisuje Biti.

Prema drugim teoretičarima, takva situacija i pristup proučavanju književnosti koji zaobilazi iskustva velike većine čitatelja zapravo predstavlja potpunu nemogućnost da se diskursom i analizom profesionalnih čitatelja kaže bilo što relevantno o čitateljskome iskustvu svakodnevice, pogotovo u odnosu na popularnu književnost. Oštar, ali i odmijeren stav o tome u kontekstu kulturnih studija, koji su zaokupljeni upravo identifikacijskim konstruktima, formulirao je Ian Collinson: „Na ograničenje takvih tekstualnih interpretacija primijenjenih na značenje popularne kulture uputio je Michel de Certeau, koji misli da iščitavanje kulturnoga [značenja] sa tekstualnoga [predmeta] prikriva 'ekskluzivnost kojom [takvo iščitavanje] osigurava čitateljske prakse koje su ograničene na jedan milje. Ono što govori skriva ono što čini, a to je da zabranjuje sve ostale prakse tumačenja' (...) Snažnu kritiku hegemonije tekstualističke tradicije ponudili su i proučavatelji medija Joli Jensen i John Pauly: 'U tekstualiziranoj inačici kulturnih studija, teoretičari zamjenjuju dokaze. Budući da su nam Marx ili Freud ili Althusser ili Gramsci ili Foucault ili Derrida ponudili uvjerljive prikaze društvenoga poretka, za koje kritičar već zna da su istiniti, jednostavno navođenje teoretičara može ponuditi dokaz ispravnosti naših tumačenja'” (2009: 11). Da se upotpuni ta kritika, može se još dodati da je neprikladnost tekstocentričnoga, tradicionalnoga pristupa književnosti u suvremenoj, medijski posredovanoj recepciji konstruktivno kritizirao i Sandvoss (2017).

Ne ulazeći u analizu teorijskoga stanja, porijeklo i glavni problem suvremenoga teorijskog interesa za čitatelja možda je najelegantnije opisao Tzvetan Todorov, naglašavajući njegovu neizbjegnost u kontekstu književne kritike, gdje ga se ipak izbjegavalo: „Ono što je sveprisutno je neprimjetno. Ništa nije uobičajenije od iskustva čitanja, a ipak nam ništa nije nepoznato više od toga. Čitanje se u tolikoj mjeri podrazumijeva da se na prvi pogled čini kao da se o njemu nema ništa za izreći” (1980: 67). U nastavku Todorov konstatira da se u proučavanju književnosti do sada tom problemu pristupalo sa stajališta stvarnoga čitatelja, pogotovo s obzirom na društvo i kolektiv, te sa stajališta čitatelja koji je u tekstu „upisan” ili „naručen”, dok on kao alternativu predlaže treći način proučavanja koji bi se usredotočio na logiku čitanja u klasičnim ili „reprezentativnim” tekstovima. Rečeni način proučavanja pojavio se u različitim varijacijama kod mnogih teoretičara i zajedno s dva preostala pristupa koje spominje Todorov doveo je do razmjerno velikoga broja čitateljskih konstrukata. Ilustracije radi, abecednim redom pobrojiti će se njih dvadeset i pet koji su ponajvažniji, iako bi popis svakako mogao biti kraći, ali i dvostruko dulji; u slučajevima u kojima je to moguće nedvojbeno odrediti, u zagradama su dodana imena teoretičara koji su navedene konstrukte predložili te najjasnije zastupali:

- apstraktni čitatelj (Wolf Schmid),
- fiktivni čitatelj,
- hipotetski čitatelj,
- idealni čitatelj (Jonathan Culler),
- implicitni čitatelj (Wayne Booth, Wolfgang Iser),
- informirani čitatelj / interpretativna zajednica (Stanley Fish),
- kompetentni čitatelj (Culler),
- literant (Norman Holland),
- namjeravani čitatelj (Erwin Wolff),
- naslovljenik naracije (Gerald Prince),
- normalni čitatelj,
- pasivni i aktivni čitatelj (Michał Głowiński),
- postulirani čitatelj (Wayne Booth),
- provizorni čitatelj (Walker Gibson),
- realni čitatelj,
- stvarni čitatelj (Hans Robert Jauss),
- super-čitatelj (Riffaterre),
- tipični čitatelj,
- upisani ili kodirani čitatelj (Christine Brooke-Rose),
- uzorni čitatelj (Umberto Eco),
- virtualni čitatelj (Gerald Prince),
- zreli čitatelj (Ronald Wardnaugh).

Ovako velik broj djelomičnih rješenja u tandemu s Todorovljevom dijagnozom situacije pokazuje da je problemu proučavanja čitatelja načelno jednostavno pristupiti, ali teško ga je riješiti. Dapače, on se još više komplicira kad mu se pridodaju i identifikacijski čitateljski konstrukti kakve je spomenuo Biti i kakvi obično dolaze u parovima, poput ženskih i muških čitatelj(ic)a, etničkih i nacionalnih čitatelja, jezično i kulturno određenih čitatelja, kolonizirajućih i postkolonijalnih čitatelja, heteroseksualnih i homoseksualnih čitatelja, čitatelja iz niske i čitatelja iz visoke klase... Čvrstu utemeljenost, kao i (binarne) opreke tih pojmoveva u teoriji je načela dekonstrukcija, a u praksi društvene promjene, pa se stoga ti konstrukti pokazuju neodrživima za donošenje sudova čak i o vrlo općenito određenim čitateljskim skupinama koje bi se odnosile na polovicu svjetske populacije (čitateljice odnosno čitatelji). Možemo dodati kako je problem uopćavanja na velik broj čitatelja koji se pritom uopće izravno ne proučavaju osobito prisutan kada generalizacija proizlazi iz analize književnih tekstova. Kako je primijetio Andrew Piper uopćavajući svoje opservacije o temi uopćavanja na području proučavanju književnosti, „oprimerjivanje je specifično književni fenomen koji postaje tim jači što je istraživanje partikularnije” (39).

To ne znači da su svi konstrukti s popisa neupotrebljivi; dapače, oni su korisni za analizu dok god imaju čvrsto uporište u tekstu, iako je i ono podložno različitim interpretacijama. Dobar primjer za to je ideja Waltera Onga o fikcionalnoj publici, koju on ovako sažima: „Na što mislimo kada kažemo da je publika fikcionalna? Najmanje na dvije stvari. Prvo, da pisac mora u svojoj mašti stvoriti, vjerno ili približno, publiku koja je postavljena u neku ulogu tražitelja zabave, promišljenih dionika iskustva (poput onih koji slušaju Conradova Marlowa), žitelja izgubljenoga i dosjećanoga svijeta predpubertetske latencije (čitatelji Tolkienovih priča o hobitima), i tako dalje. Drugo, mislimo na to da se publika sama mora fikcionalizirati u skladu s time. Čitatelj mora igrati ulogu koju mu je autor odredio, a koja se rijetko podudara s njegovom ulogom u ostatku stvarnoga života” (1975: 12). Ongov konstrukt dvostruko fikcionalizirane publike nedvojbeno je relevantan u smislu da inače jednostavnom lancu

komunikacije od autora prema čitatelju pridaje važnu dimenziju predviđanja i ispunjavanja očekivanja. No, ukoliko ne posjedujemo neko eksplicitno autorsko svjedočenje o tome kako su on ili ona zamislili publiku, obje strane tako fikcionalno zamišljene publike (autorska i čitateljska) ovisit će gotovo isključivo o interpretaciji treće strane (profesionalnoga čitatelja), koja ima slobodu iščitati takvu komunikaciju na najrazličitije načine. Budući da je interpretacija osnovna metoda humanističkih znanosti, promašeno bi bilo da je se pokuša izbaciti iz proučavanja čitatelja i publike, ali kako bi se stvorilo održivo i prenosivo, koherentno znanje o (barem) suvremenoj književnoj recepciji, potrebno je interpretaciju postaviti tek kao treći korak u procesu analize kojem će prethoditi dva preliminarna koraka (za kritiku pretjeranog oslanjanja na interpretaciju u humanistici vidi Schmidt 2000, Watts 2017).

U prvome koraku treba osigurati da se čitateljski konstrukt, koji je teorijski neophodan da bi se moglo baratati nekim uopćivim znanjem, odnosi na što više aspekata književne recepcije kako bi bio čim univerzalniji. Za takav je cilj korisno pozvati se na tročlanu klasifikaciju koju je uveo Karlheinz Stierle želeći razjasniti čime se to točno bavi čitateljska recepcija. Prema Stierleu, proučavanje čitatelja može se podijeliti na čin čitanja, konstruiranje značenja i čitateljski odgovor na ono što čita (1980: 83, f. 1). Ta se podjela svakako može i treba detaljnije raščlaniti (vidi npr. Antonini et al. 2019), no ideja je jasna: proučavanje čitatelja mora uzeti u obzir okolnosti u kojima ona ili on čita, ono što o tekstu misli i kako na tekst reagira. U drugome koraku treba osigurati da se saznanja o čitatelju ne temelje isključivo na subjektivnoj procjeni teoretičara ili kritičara, ma koliko autoritativni oni bili, već na empirijski utemeljenim saznanjima o čitateljskoj praksi. To je jedini u ovome trenutku djelotvoran način da se „sablast” zbiljskoga čitatelja utjelovi u obliku koji zaslužuje, budući da ipak čini veliku većinu čitateljske populacije.

Takva se brojčana premoć u Europi ustalila tijekom 20. stoljeća, a u tekućem stoljeću dapače sigurno iznosi više od 99% svih čitatelja na područjima sveopće pismenosti. U skladu s time, cjelokupni koncept istraživanja koja se ovdje prikazuju, a primarno se tiču čitatelja, počiva na tri pretpostavke. Prva pretpostavka je da je samo manji dio onoga što se o čitateljima zna ili se pretpostavlja da se zna (pr)ovjeren u stvarnosti. Druga je pretpostavka da se, iz toga i drugih navedenih razloga, veći dio onoga što se danas zna o čitateljstvu izvodi iz autoritativnih mišljenja teoretičara, kritičara, pisaca i drugih profesionalnih čitatelja („literata”), koji tvore malu, ali neproporcionalno utjecajnu manjinu čitave čitateljske populacije. Treća i najvažnija pretpostavka jest da se čitanje neprofesionalnih čitatelja razlikuje od čitanja profesionalaca jer prvi svoja mišljenja izvode na temelju pamćenja nekih dijelova teksta, dok drugi svoja mišljenja temelje na neposrednome uvidu u čitav tekst, iako je to za obje skupine polazna situacija. Kao što je već napomenuto u izlaganju osnovne pozicije, to znači da prvi, neprofesionalni čitatelj posjeduje književni tekst s jasno označenim naborima čitanja koje je sam stvorio u interakciji, kao što se kod različitih osoba dok nose odjeću pregibi tekstila stvaraju na distinkтивnim mjestima. Drugi, profesionalni čitatelj čitav književni tekst prvo nastoji učiniti preglednim kako bi ga eksplisirao, odnosno „rasteže” ga kao komad tkanine odnosno tekst(il)a. Naime, latinska etimologija glagola „explico, -are”, odnosi se upravo razvijanje i izlaganje te eventualno razmrsivanje neke površine, što dovodi do toga da se ona jasnije i preglednije vidi. To znači da profesionalno čitanje ujedno pokušava pokazati kako se nabori tijekom eksplikacije („razmotavanja”) pojavljuju sami, odnosno na koji su način „utkani” u tekst, čime ostvaruju njegovu strukturu.

Profesionalni čitatelji naime imaju profesionalnu – a moglo bi se dodati i moralnu – obavezu da posjeduju puno saznanje o svim činjenicama koje su im dostupne unutar teksta, kao i o

većem broju činjenica koje se tiču teksta, poput, recimo, identiteta autora. Ovo razlikovanje između semantičkoga (sa)znanja i epizodičkoga (pri)sjećanja toliko je važno jer se pomoću njega može pristupiti neprofesionalnim, svakodnevnim mislima o književnosti putem procesa koji više naglašava ono čega se sjećamo nego onoga što znamo u strogome smislu riječi. Iako je važnost pamćenja u pisanju, čitanju i održavanju književnosti načelno prepoznata i istražena (vidi Halbwachs 1992, Carruthers 1990, Yates 2001), može se reći da unutar humanistike u cjelini zasad nije utrošena dosta energija kako bi se saznao na koji način se to tiče čitanja književnih tekstova u suvremenosti. Stoga možemo zaključiti da je diskrepancija između onoga što se zna (književnih činjenica i interpretacija) i onoga tko je izvor informacija (učenjaci i drugi profesionalci) o književnosti s jedne strane te onih koji većinom čitaju (neprofesionalni čitatelji) s druge strane sve osjetnija tijekom proteklih nekoliko desetljeća, a pogotovo u rastućem jazu između čitatelske javnosti te akademskog čitanja i proučavanja književnosti.

Termin „profesionalni čitatelji“ sinegdom označava specifične prakse profesionalnoga i stručnog čitanja kakvo provode (akademski) visokoobrazovani proučavatelji književnosti, čija se iskustva uopćavaju uslijed pretpostavljenje najbolje prakse koju bi njihovo čitanje predstavljalo. Ne postoji uvriježena definicija takvoga čitatelskog profila, ali sasvim odmjerena i upotrebljiva je ona koju iznosi Aleida Assmann: „Baš poput teologa ili pravnika, proučavatelji književnosti su profesionalni čitatelji koji tvrde da čitaju bolje od drugih pismenih ljudi sukladno pravilima određene prakse“ (navедено prema Pettersson 2012: 162). Ključno je ovdje upozoriti da prisutnost pravila uobičajene prakse, kao što ukazuje analogija s teolozima ili pravnicima, podrazumijeva specifičnost osobitoga, specijaliziranoga tumačenja teksta, koje ipak načelno ne bi trebalo isključivati one čitatelje koji u takvu praksu nisu upućeni. Kad bi bilo suprotno i kad bi u tim djelatnostima ljudskoga duha sudjelovali samo profesionalci, tada niti pravo, niti religija, pa niti književnost ne bi imali široku rasprostranjenost i namjenu kakvima utječu na suvremena društva. Samo da bude sasvim jasno: niti ovdje niti kasnije u ovome tekstu ne pokušava se definirati profesionalnoga, neprofesionalnoga ili empirijskoga čitatelja u ontološkom smislu. To se nastoji učiniti samo i isključivo opisujući prakse stručnoga čitanja u skladu s pravilima profesije koja ih na to obavezuje i mogućnostima koje im ona nudi, a što podrazumijeva barem (1) obučenost u kritičkom čitanju i (2) iskustvo u njegovoj primjeni, kao i (3) inzistiranje na točnim tekstualnim referencama te (4) pristup autoritativnim medijima diseminacije mišljenja.

Ako prihvatimo da je za prikupljanje objektivnoga znanja o čitateljima, odnosno čitateljstvu općenito, nužno okrenuti se empirijski dobavljenim i provjerljivim činjenicama u procesu analize („drugi korak“ prije interpretacije), onda je potrebno uvesti i drukčiji teorijski konstrukt koji bi se razlikovao od već navedenih poput „eksplicitnog“, „normalnog“ ili „realnog“ čitatelja (usp. Jauss 1978). Kako smo vidjeli, svaki od ovih pojmove u literaturi je već iskorišten za neki stupanj uopćavanja „stvarnog“ čitatelja, a budući da se svi oni u nekoj mjeri preklapaju, neizbjegno je preuzeti neki već postojeći termin. S obzirom na inzistiranje na prikupljanju podataka koji se mogu empirijski provjeriti, najprikladniji je termin „empirijski čitatelj“, koji istodobno označava stvarnu osobu koja čita neki književni tekst i reprezentaciju takve osobe kao čitatelja pomoću podataka koji su neposredno prikupljeni o njezinom čitanju (za prvu takvu dosljednu uporabu termina i prvu važnu kritiku vidi opet Iser 1978, kao i Holland 1975; za dodatnu teorijsku razradu vidi Škopljanc 2014, potpoglavlje *Teorijski pristupi*).

II. Empirijska istraživanja

Kontinuirani interes za empirijsko istraživanje književnosti može se povezati s dva događaja i njima pripadajuće godine. Prvi seže u 1987. godinu, kada je osnovano Međunarodno društvo za empirijsko proučavanje književnosti odnosno *IGEL* (njemački: *Internationale Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft*). Drugi se odnosi na takozvanu „Sokalovu psinu“ iz 1996. godine, koja je uputila na (pre)opuštene standarde istraživanja (i objavljanja) u društvenim i humanističkim znanostima te izazvala mnogobrojne reakcije (odmjereni odgovor iz perspektive znanosti književnosti vidi u Guillory 2002). Sokal je svoj postupak eksplisitno zasnovao na korištenju književnoga, satiričnog diskursa budući da je „prijevarom uveo novu metodu (ili obnovio staru literarnu metodu satire) kojom će se odsada vjerojatno (...) raskrinkavati dominantni načini i diskursi znanstvenog razmišljanja i postupanja (Polšek 1998: 235). Ako se standardi objavljanja u međuvremenu i nisu radikalno poboljšali, čemu svjedoči nedavno ponovljena psina u još većem obujmu, tzv. „Sokal na kvadrat“ (usp. Kafka 2018), barem na simboličkoj razini oba su događaja ukazali na potrebu proučavatelja književnosti da svojem predmetu pristupe empirijskom metodologijom, nerijetko i s eksplisitnim ciljem imitacije prirodnih znanosti.

Te su znanosti u proučavanju neprofesionalnoga čitanja sve aktivnije, čemu svjedoči „novo polje književne neuroznanosti koja se tek započela baviti izazovima [ljudi koji prirodno čitaju vlastitim tempom], otkrivači obiman potencijal onoga što još preostaje naučiti o tome kako i zašto čitamo književnost“ (Phillips et al. 2020: 76). Za neprofesionalno čitanje karakteristična je važnost motivacije, koju Phillips eksplisitno uzima u obzir, a o kojoj je – kao i o posredovanju prilikom čitanja – u domaćem kontekstu već bilo riječi u ranijem radu voditelja projekta, pa se ovdje neće ponavljati postojeći argumenti (usp. Škopljjanac 2016). Umjesto toga, spomenut će se da je u dotičnome radu predstavljena studija Kidda i Castana iz 2013. godine, koja je jedan od prvih, a zasad i najpoznatijih, primjera književne neuroznanosti. Ona se bavila korelacijom čitanja književnih tekstova i promjena u sposobnostima takozvane teorije uma, što je dovelo autore do tvrdnje da se kod čitatelja koje su proučavali (u pet eksperimenata sudjelovalo je između 69 i 356 dobrovoljnih te – koliko je moguće utvrditi – neprofesionalnih čitatelja) kratkoročno poboljšala sposobnost prepoznavanja tudihih mentalnih stanja i emocija, pogotovo nakon što su čitali zahtjevnije, „prestižne“ književne tekstove.

Studija Kidda i Castana izazvala je veliko zanimanje istraživača koji su je pokušali replicirati, što pokazuje da je s jedne strane književnost uspješno prešla u područje istraživanja drugih znanosti, a s druge strane da su se metode empirijskih znanosti počele seliti u područje tradicionalnih književnih istraživanja. Na replikaciji rezultata rade i autori izvorne studije, koji su u međuvremenu objavili još jedno slično istraživanje kojim potvrđuju i dodatno interpretiraju ono što su ranije ustanovili (Kidd et al. 2016). Prema autorima, teoriju uma definitivno poboljšava „vježbanje“ sposobnost ljudi da si predstave mentalno stanje drugih osoba i u slučaju kada su to književni likovi, a ne o stvarne osobe. Pritom je važno da se čitatelji mogu usredotočiti na likove, a ne na zaplet, te da su oni prikazani detaljno, s naglaskom na njihovoj psihičkoj složenosti. No, ako su likovi prikazani stereotipno, čitatelji neće razvijati empatiju i samo će potvrditi svoje predrasude. Što se tiče drugih autora, dosadašnji rezultati replikacije su svakojaki, od sasvim negativnih do neutralnih i djelomice pozitivnih, uz kritike zbog mjerjenja rezultata (vidi Panero et al. 2017, van Kuijk et al. 2018, kao i radove istih autora objavljene u međuvremenu). Ono što se ipak može zaključiti sa popriličnom sigurnošću jest da je riječ o znanstvenome području koje će u godinama koje slijede pokušati iznjedriti definitivni odgovor na pitanje u kojoj mjeri pročitani književni tekstovi trajno mijenjaju empirijske čitatelje te kako to možemo (do)znati.

Iako nije temeljito potvrđen, u ovome trenutku ipak posjedujemo barem preliminarni rezultat istraživanja prema kojemu čitanje „boljih” književnih tekstova omogućava bolje „čitanje” drugih pojedinaca. On je ujedno i primjer ishoda kakvom teže suvremena proučavanja empirijskih čitanja, budući da nije vrijedan samo kao potvrda intuitivno ili anegdotalno zamijećene činjenice, nego i kao podatak koji omogućuje opsežniju primjenu, recimo na područjima pedagogije, psihologije, antropologije i drugdje. U interdisciplinarnosti na kakvu navodi taj tip empirijskih istraživanja načelno nema ničega negativnog, budući da je glavni interes ispitivanja fizički prisutnih čitatelja proširenje znanja o čitateljskoj publici, što dovodi do bogatijega fonda informacija o čitavome kružnom životu književnosti koji se odvija od autora preko teksta do čitatelja. Ipak, u kontekstu akademskog rada i razvoja u razdoblju koje je za ovaj izvještaj relevantno (od sredine 1990-ih nadalje), očigledan je pritisak na humanističke znanosti da emuliraju one znanosti koje imaju zamjetan učinak na velik broj ljudi, za što se u sasvim recentnom razvoju situacije prikladnim pokazuju metode digitalne humanistike (vidi npr. Long 2021).

Jedan od temelja digitalne humanistike je internetska komunikacija, koja je na području književnosti iznjedrila nekoliko vrlo popularnih i uspješnih medija, koji relativno lako mogu postati izvor informacija za istraživanja o čitanju. Takvi izvori u obliku više ili manje privatnih foruma na kojima neprofesionalni čitatelji razmjenjuju svoja mišljenja o književnosti postoje i razvijaju se na internetu pogotovo od 1990-ih godina, a ubrzavaju se početkom tekućega stoljeća pojmom stranica i drugih sučelja koji su namijenjeni upravo toj svrsi poput stranice *Goodreads* koja postoji od 2006. godine. Pomoću takvih zapisa mogu se neizravno rekonstruirati čitateljska sjećanja i prakse, primjerice u radu Megan Milota koja koristeći 371 recenziju jednoga romana na tri različite stranice analizira kako neprofesionalni čitatelji doživljavaju književne elemente poput zapleta, likova, intertekstualnih signala i tome slično, te kakvu im važnost pridaju u svojim čitanjima (Milota 2014). Time se uspostavlja ne samo metoda za daljnje istraživanje ovoga i sličnih resursa za bavljenje čitateljima, već i razrađuje diksurs kritičara amatera, što dakako omogućuje i usporedbu s profesionalnim kritičarima.

Ovakav je pristup neprofesionalnim čitateljima posebno pogodan za proučavanje suvremene književnosti, kakvu čitatelji prvenstveno čitaju i o kojoj se zatim izjašnavaju. S metodološke strane, on u dobrom dijelu ovisi o (tehnološkim) dostignućima digitalne humanistike, koja u godišnjem ritmu izbacuje nove alate i modele za analizu i interpretaciju čitateljskih odgovora na književne tekstove, pa povratno i samih tekstova te društvenog konteksta u kojem i jedni i drugi – tekstovi i odgovori – nastaju. Kao jedan od utjecajnijih primjera može se izdvojiti knjiga koja pokušava doći do odgovora na pitanje „što tjera čitatelje na čitanje” pomoću računalne analize američkih veleuspješnica (bestselera). Iako se autori bave gotovo isključivo književnim tekstovima, korpus im je ipak određen čitateljskim izborom ili, šire definirano, ukusom. Kanaliziran nakladničkom industrijom, ukus publike izdvaja malen broj knjiga koje su vrlo čitane nauštrb velikoga broja koje se malo ili uopće ne čitaju (Archer i Jockers 2016). Ipak, ovakva vrsta novijih studija nije nužno ograničena na tekuću književnu produkciju i najprodavanije knjige, kao što pokazuje nekoliko recentnih članaka koji vrlo uspješno primjenjuju nove metode na suvremena čitanja starih tekstova.

Samo za već spomenutu stranicu *Goodreads* mogu se izdvojiti barem tri takva rada, od kojih je po domišljatosti metodologije na prvome mjestu analiza popularnosti i recepcije viktorijanskoga štiva (Bourrier i Thelwall 2020). U njoj autori ističu zavisnost recepcije o prisutnosti tekstova na silabima, o žanru (pogotovo dječja književnost), pa i o ideološkim pretpostavkama publike: više se čitaju i komentiraju tekstovi sa „snažnim ženskim likovima”.

U drugome radu, autori uspoređuju najzastupljenije „žanrove” prema izboru stranice *Goodreads*, s posebnim naglaskom na čitateljske prakse mlađih čitatelja, koje se primjerice očituju u afektivnoj recepciji književnosti za djecu i mlade s jedne strane, te socio-kognitivnoj interakciji s „klasicima” s druge strane (Pianzola et al. 2020). Obje su kategorije pod navodnicima zato što ih definiraju administratori stranice *Goodreads*, ali ujedno i čitatelji svojim označama („tags”). Također vrlo recentno objavljen je i članak o uzrocima i posljedicama takve interakcije te „industriji klasika” koja je oblikuje, gdje autorice ujedno dokazuju i kako se uspješno – iako pomalo nategnuto – mogu povezati društvena kritika i digitalna humanistika, te kako takva sinergija može doprinijeti proučavanju suvremenih čitatelja (Walsh i Antoniak 2021).

III. Kvalitativne studije

Navedene empirijske studije, pogotovo one koje ovise o računalnom iščitavanju tekstualnih učestalosti (vidi Da 2019), ipak gotovo inherentno sadrže opasnost od pretjerane zatvorenosti u samodostatne eksperimente i studije, što je jedan od najvećih izazova empirijskih istraživanja (vidi Liu 2012, Golumbia 2014). Kako bi se to izbjeglo, rezultate takvih studija valja pažljivo kombinirati s interpretativnim uvidima u same književne tekstove te procese njihovih nastanaka. U tomu su još uvjek nenadmašni tradicionalni alati književnoslovlja, koji se nikako ne smiju zanemariti prilikom analize, ali u istraživanju recepcije trebalo bi ih primijeniti tek nakon što se temeljni posao utvrđivanja stanja stvari o književnoj publici ovjeri empirijskim metodama. Usto bi, kao što je već navedeno, u prvom koraku trebalo osigurati da buduća istraživanja uzimaju u obzir što veći obuhvat aspekata recepcije, koji se prema Stierleu mogu podijeliti u tri faze: čin čitanja, konstruiranje značenja te čitateljski odgovor na pročitano. Međutim, ta se tri elementa mogu koncipirati i drukčije, recimo kao posredovanje (koje bi uključivalo čin čitanja i konstruiranje značenja) i aplikacija (čitateljski odgovor odnosno primjena teksta u vlastitome životu). Njima bi prethodila motivacija, koja bi se ujedno djelomice preklapala s konstruiranjem značenja, budući da i neprofesionalni čitatelji mogu tumačiti tekst imajući na umu neki cilj, dok je profesionalnim čitateljima to ustvari polazna pozicija. Na taj način dolazimo do vremenski suslijedna tri stadija čitanja koji se mogu podijeliti ovako:

- 1.) motivacija / konstruiranje značenja => čitatelj -> tekst
- 2.) čitatelj <= posredovanje / čin čitanja / konstruiranje značenja => tekst
- 3.) tekst -> čitatelj => aplikacija / čitateljski odgovor

Kao prvo, određena motivacija ili težnja ka konstruiranju određenoga značenja upućuju ($\Rightarrow$) čitatelja da fizički izabere ($\rightarrow$) određeni tekst. Zatim ga čitatelj čita, pri čemu na njega ($\Leftarrow$) i na njegovu percepciju teksta ($\Rightarrow$) djeluje neki oblik posredovanja i pokušaja konstruiranja značenja, koji su dakako uvjetovani fizičkim činom čitanja. Nakon završetka čitanja, tekst u čitatelju uzrokuje mjerljive promjene ($\rightarrow$) koje ga mogu navesti ($\Rightarrow$) na određen tip aplikacije toga što je u tekstu saznao i iskusio, odnosno na čitateljski odgovor koji je svojstven tom čitatelju ili čitateljstvu. Kako bi se istodobno mogli dobiti podaci za sva tri stadija čitanja, odnosno za sve aspekte recepcije, najprikladnijima se čine kvalitativna istraživanja u kojima se ispitanicima omogućuje da slobodno govore o svim navedenim elementima, koji se onda mogu rekonstruirati kao cjelina. U tu su svrhu osmišljena pitanja koja u ovome projektu služe za polustrukturirano ispitivanje dobrovoljnih neprofesionalnih čitatelja.

Prema dostupnim informacijama, u ovome trenutku postoje samo dva usporediva istraživanja proizašla iz slične istraživačke prakse: oba su iz tekućega stoljeća, što ukazuje i na relativnu novinu takvoga pristupa. Kronološki je prvo ono već spomenutoga Iana Collinsona, koji je oko 2008. godine u „poluformalnim“ intervjuima razgovarao s 21 neprofesionalnih čitatelja u Australiji o njihovim svakodnevnim čitateljskim praksama. Australci inače imaju dulju tradiciju proučavanja neprofesionalnih čitatelja i njihova pamćenja, kao što je očito iz sažetka Shelley Trower, koautorice drugoga usporedivoga istraživanja koje je tijekom 2014. i 2015. godine obuhvatilo 25 čitatelja iz Londona: „Pionirska studija Martyna Lyonsa i Lucy Taksa *Australian Readers Remember* [Australski čitatelji pamte] (1992) ključna je referentna točka za kasnija istraživanja, uključujući i 'Scottish Readers Remember' ['Škotski čitatelji pamte'] Alistaira McCleerya i Davida Finkelsteina (2006-9; Fleming et al. 2011), kao i naš recentni projekt 'Memories of Fiction' ['Fikcije pamćenja']“ (Trower 2020: 272, Lyons i Taksa 1992).

Ključna razlika između australskoga i škotskoga istraživanja o tome kako čitatelji pamte, s jedne strane, te istraživanja Collinsa, Trower i ovoga projekta s druge strane jest u tome što su se prva dva istraživanja usredotočila na starije sudionike (od 60 godina naviše) u pokušaju da rekonstruiraju povijest čitanja u 20. stoljeću. Dapače, podnaslov „pionirske“ australske studije glasi „Usmena povijest čitanja 1890-1930“, što znači da je dodatno ograničena vremenskim rasponom koji seže u 19. stoljeće. Usmena povijest pritom je korištena poglavito kao instrument da se rekonstruiraju navike čitanja, a ne toliko sadržaj pamćenja, pri čemu se škotsko istraživanje jednim dijelom dodatno ograničilo i na klasni kontekst (Fleming et al. 2011: 197-201), a većinom se baziralo na sjećanjima iz perioda između 1930-ih i 1980-ih (prema potvrdi iz korespondencije s jednim od voditelja projekta, Davida Finkelsteina). Za razliku od toga, studije Collinsona i Trower ograničene su samo prostorno, to jest na čitatelje-dobrovoljce u Australiji (uglavnom Sydney) i Londonu u trenutku kada su istraživanja provođena, što znači da nisu usmjerena na dijakronički već sinkronički kontekst. Ipak, kako ističe Trower, „[t]e projekte usmene povijesti također zanimaju neprofesionalni, 'obični' čitatelji, u suprotnosti s proučavateljima književnosti koji rade na sveučilištima i čija su čitanja proučavali kritičari čitateljskoga odgovora i drugi teoretičari, pogotovo od 1970-ih“ (2020: 272), što je svakako *differentia specifica* istraživačke prakse kakvoj pripada i ovaj projekt.

Dakako, sve navedene studije odvijaju se i pokreću unutar jedne nacionalne književnosti, iako je u izboru knjiga svojih čitatelja višestruko prelaze, pa je svaki ovakav projekt eminentno komparativistički. Stoga uzgred vrijedi spomenuti jedno područje gdje se u teoriji isto tako zagovara proučavanje književne publike, no u praksi rezultati nisu osobito bogati: komparativni kulturni studiji (ili: usporedni studiji kulture; za svojevrsni pregled vidi Zhang i Lauer 2017). Ono se djelomice nadovezuje na kulturne studije, ali inzistira na istovremenom proučavanju najmanje dvije distinkтивne kulture. Urednici zbornika koji se bavi vjerojatno najvažnijim književnim pitanjem današnjice, integracijom svjetske književnosti u smislenu cjelinu, ponudili su konciznu definiciju takvih studija koji se opisuju kao „kombinacija principa komparativne književnosti i kulturnih studija – bez eurocentrizma i nacionalnoga pristupa prve – uključno s ideološkom orijentacijom kulturnih studija“ (Zepetnek i Mukherjee 2014: viii).

Collinsonovo se istraživanje pak može uvrstiti u matricu kulturnih studija u nacionalnom okruženju, pa je stoga logično očekivati da počinje njihovom kritikom, koja se može svesti na – po svemu sudeći točnu – prosudbu kako „u kulturnostudijskim raspravama i analizama popularne kulture tiska čitanje realnih povijesnih subjekata još uvijek zanima samo manjinu“ (2009: 5). Neposredno prije te ocjene on citira i stav Andrewa Milnera koji bi, nažalost,

mogao poslužiti kao moto suvremenih istraživanja na tu temu: „Mi znamo da ljudi čitaju i da čitaju romane [ali] mnogo nam je manje jasno što točno misle o knjigama koje čitaju” (1996: 124). Prema Collinsonu, kao što se već moglo primijetiti, „[u]natoč svojoj kompleksnosti i sofisticiranosti te sasvim određenoj prirodi djelatnoga subjekta, teoretizirati o ulozi čitatelja je mnogo lakše izvediv i uobičajen istraživački projekt nego empirijsko proučavanje čitanja i čitatelja”. Dapače, citirajući djelomično Virginiju Nightingale, on u kritici odlazi i korak dalje tvrdnjom da „,[b]avljenje stvarnim ljudima, što je oslonac svih kvalitativnih istraživanja, 'dovodi u pitanje sofizam koji iz lagodne pozicije stvaraju proučavatelji čitateljskoga odgovora, estetike recepcije i studija publike, gdje se oni dovode u poziciju da su jedini gledatelji [čitatelji] s kojima treba računati” (Collinson 2009: 5, 14; Nightingale 1996: 64).

Collinson u svojem proučavanju suvremenih čitatelja polazi i od činjenice da čitanje te recepcija književnosti u europskim i njima srodnim kulturama početkom 21. stoljeća više nemaju onaku praksu i status kakvi su normativno uspostavljeni tijekom prethodna dva stoljeća. Pritom se poziva na istraživanje o čitanju u Australiji iz 2004. koje, osobito u odnosu na mlade čitatelje, „nudi postojane statističke dokaze terminalnoga opadanja 'književnoga čitanja', pod kojim kompilatori [istraživanja] ne podrazumijevaju samo čitanje književnosti, nego općenito čitanje radi užitka” (2009: 3). Posljedice takvoga gubitka čitateljske kulture, odnosno normiranosti sudjelovanja u kulturi tiska za praktički svaku osobu koja pripada nekoj europskoj (ili sličnoj) kulturi, potencijalno su vrlo zamjetne i ozbiljne. Naime, Collinson ističe da u usporedbi s usmenom kulturom ili elektroničkim medijima „'kultura tiska nudi nezamjenjive oblike usredotočene pozornosti i kontemplacije koje omogućuju kompleksno komuniciranje i uvide. Izgubiti takvu intelektualnu sposobnost (...) dovelo bi do golemoga kulturnog osiromašenja” (2009: 3). Slični se argumenti sve češće mogu pronaći među istraživačima, i to ne samo s područja književnosti i kulturnih studija. Tako je nedavno Maryanne Wolf, baveći se istim fenomenom u SAD-u iz očista neuroznanosti, zaključila da se „,[n]aizgled kao društvo krećemo od skupine stručnih čitatelja s jedinstveno osobnim, unutarnjim platformama pozadinskoga znanja, do skupine stručnih čitatelja koji su sve više ovisni o sličnim, vanjskim poslužiteljima znanja. (...) Odnos između onoga što čitamo i onoga što znamo iz temelja će se promijeniti preranim i prevelikim oslanjanjem na vanjsko znanje. Moramo biti sposobni prvo iskoristiti svoju vlastitu bazu znanja kako bismo dohvatali nove informacije i onda ih protumačili zaključivanjem i kritičkom analizom. Obris alternative već je jasan: postat ćemo sve lakovjernija ljudska bića koja će sve lakše i lakše zavoditi ponekad dvojbene, ponekad čak i lažne informacije koje ćemo pogrešno smatrati znanjem ili, još gore, neće nam niti biti stalo” (Wolf 2018, nepaginirano).

Iz lingvističke perspektive i s iskustvom hrvatskoga konteksta, na istom je tragu još recentnije Anita Peti-Stantić. Ona u svojem radu uspostavlja razliku između „čitača” koji čita na osnovnoj razini i „čitatelja” koji sam traži nove sadržaje. Pritom je čitatelju, za razliku od čitača, svojstveno da aktivno vrši refleksiju na pročitano „kao čin odgonetavanja vlastite povijesti i ukorijenjenosti u svijet u kojem živimo iz dana u dan. Samo takve sagledavanje čitanja kao djelatnosti kojom osmišljavamo vlastiti svijet omogućuje razlikovanje čitatelja kao osobe koja odabire i su-stvara tekst od onoga koji tekst gotovo pasivno prima, bez obzira na to putem kojeg medija” (Peti-Stantić 2019: 58). Svi citirani autori upućuju na elektroničke medije kao glavni tehnološki razlog gubitka interesa za knjigu i porast „čitačkoga” pristupa tekstu nauštrb „čitateljskoga”, što je bjelodano ako imamo na umu da „čitač” može označavati i elektronički uredaj za čitanje pa se u toj riječi stupaju obje nijanse značenja. No, iako je knjiga i sama medij, odnosno zbir tehnologija koje omogućuju zapisivanje, distribuciju i čitanje teksta, osnovni razlog zašto knjiga i knjiško, „čitateljsko” čitanje gube primat prvenstveno je kulturni. Doista, kako nas podsjeća Collinson navodeći Raymonda Williamsa,

teško da se nakon prijelomne pojave moderne tehnologije tiskarskoga stroja u Europi može naći generacija koja nije zdvajala nad neizbjježnom propašću knjige (2009: 5).

Navedene sudove Collinson iznosi s iskustvom istraživača koji je i sam proveo studiju empirijskih neprofesionalnih čitatelja koristeći se etnografskom metodom. Njegova je istraživačka težnja bila da zabilježi čitateljsku svakodnevnicu, kakva se unutar kulturnih studija često pojavljuje kao presudan kontekst čitanja, no u praksi je njegovo istraživanje, kako sam primjećuje, jedno od veoma rijetkih takvih primjera; zanimanje postoji, ali „terenski rad” se rijetko obavlja. On svoj teorijski okvir uspostavlja izbjegavajući se vezati isključivo za bilo koji od elemenata cirkulacije književnosti: „Niti čitanje 'popularnih' tekstova, niti jedinstvena čitateljska pozicija, niti čitateljska klasa; svakodnevno čitanje je upravo čitateljska praksa koja se određuje unutar tri neovisne sociokulturne ekonomije: ekonomije vremena i prostora, ekonomije društvenoga i ekonomije teksta” (7-8). Među njegovim ispitanicima samo su četvorica bila muškarci, što pripisuje tome da žene više čitaju književnost svake vrste od muškaraca (što vrijedi i za europske zemlje, uključujući Hrvatsku). Dapače, „neka istraživanja ukazuju da je rod najvažniji čimbenik koji utječe na čitateljsku aktivnost” (39). Collinsonovo objašnjenje za taj fenomen izlazi iz okvira isključivo književnih tekstova, ali vrijedi ga parafrazirati: muškarci radije čitaju nefikcionalne tekstove poput povjesnih monografija, auto/biografija te knjiga profesionalne ili hobističke tematike jer žele izbjegći društvene optužbe da je čitanje fundamentalno pasivna aktivnost te se prikazati kao aktivni sudionici u društvu jer sve navedene knjige u sebi sadrže potencijal za buduće djelovanje odnosno aplikaciju. „Čini se da, nasuprot tome, čitanje fikcije ne nudi takvo izravno obećanje društvene aktivnosti. Čitanje fikcije nije put ka moći: 'čitanje fikcije može razviti svakakve vrste osobnih vještina i razumijevanja', što može nešto značiti u privatnoj sferi, no nema 'utrživih kvaliteta' u javnoj sferi” (40).

Collinson posvećuje dosta prostora tome kako njegovi ispitanici fizički tretiraju knjige, primjerice izlažu li ih na policama kao trofeje ili ih drže isključivo u privatnom prostoru kao što je noćni stolić. Također ga zanima gdje i koliko njegovi ispitanici čitaju, te primjećuje da odgovore na ta pitanje dobiva sasvim izravno te da ispitanici nemaju poteškoća s prisjećanjem takvih detalja, ali im je teško govoriti o detaljima čak i nedavno pročitanih romana za koje tvrde da su na njih ostavili snažan trag. Collinson to, dakako, dovodi u vezu s njihovim statusom neprofesionalnih čitatelja, odnosno izostankom profesionalnoga diskursa kojim bi uobličili koherentno sjećanje, kao i s nepouzdanom naravi samoga pamćenja: „Čitanje se vježba iz dana u dan, ali određena knjiga će se 'odraditi' samo jednom, zbog čega je razgovor o čitateljskoj praksi kao aktivnosti jednostavniji jer je ona svakodnevna; većina ljudi koju sam intervjuirao bili su bliži čitateljskoj praksi nego čitanju bilo koje određene knjige” (93). Nadalje, Collinsonovi čitatelji često su navodili prijatelje kao izvor knjiga koje su čitali (67, 94 i dalje), znali su malo ili ništa o autorima tih knjiga i nisu to smatrali poteškoćom (101), te su se često barem djelomice identificirali s likovima u knjigama (110). U više navrata isticali su kako su mediji utjecali na oblikovanje njihovih sjećanja na dobro upamćene knjige (115). Collinson je zabilježio i nekoliko primjera aplikacije, među kojima ističe onaj ribara koji je počeo naveliko čitati da bi se odvratio od alkoholizma (124).

Shelley Trower također je pristupila svojim ispitanicima istražujući njihove navike i kontekst čitanja, no unutar okvira usmene povijesti njezin fokus više je na tome što ispitanici nisu upamtili, odnosno onome što su zaboravili. Otuda i dvoznačan naslov istraživanja, budući da se „Fikcije pamćenja” odnose istodobno na fikcionalne tekstove u pamćenju i na fikcionalnost, odnosno nepouzdanost pamćenja koje ih je pohranilo. Ktome, čitatelji s kojima je razgovarala Trower mahom su bili stariji i načitani, što je dodatno usmjerilo njezinu studiju

na cjeloživotna iskustva ljudi kojima je književnost važan dio svakodnevice, što dakako nije uvijek slučaj među neprofesionalnim čitateljima. No, iako je sama provedba razgovora bila drukčija, metodologija i problematika toga i ovoga projekta velikim se dijelom preklapaju, pogotovo u glavnome istraživačkome pitanju, koje je kod Trower formulirano u obliku „Čega se sjećate o toj knjizi?” (2020: 270). Njezin se projekt ograničio na pripovjedne fikcionalne tekstove (za koje se u hrvatskom projektu također predviđa visok udio, barem 80%) i ispitivao je kako ih je upamtilo 25 neprofesionalnih čitatelja, članova čitateljskih skupina (klubova) u 46 polu-strukturiranih intervjeta provedenih tijekom 2014. i 2015. godine.

Ključni uvid na kojem se temelje rezultati ovoga istraživanja može se izraziti razlikovanjem između dvije dominantne vrste pamćenja kojom raspolažu čitatelji: „Da iskoristimo psihološku terminologiju, kada čitatelji sudjeluju u intervjima o njihovim sjećanjima na fikciju, čini se da najviše rabe 'epizodički' tip sjećanja (koji se tiče autobiografskih iskustava koja se mogu eksplisitno izraziti), a ne 'semantičkih' (koja se tiču 'pohrane riječi i značenja'). Drugim riječima, čitatelji se uglavnom lakše prisjećaju iskustava čitanja romana, a ne sadržaja samih romana” (271). Trower koristi tu činjenicu kako bi svoju metodologiju približila polju proučavanja povijesti knjige, koje se također bavi materijalnim okolnostima čitanja umjesto nematerijalnom tekstualnošću kakva trenutno dominira proučavanjem književnosti. Također, slično kao i Collinson, ona se eksplisitno poziva na doprinose istraživanja značenja i korištenja književnosti kod čitateljica (Radway 1984) i u književnim klubovima (Long 2003), a to pak poteže pitanja o implikacijama rodno neuravnoteženoga čitanja, pri kojem se uglavnom „muški autorski uspjeh izgrađuje pomoću uglavnom ženskih čitateljica”, kako bi glasila parafraza naslova jednoga rada Susan McKernan (spomenutog u Collinsonovoj bibliografiji).

Jedan od primjera koji Trower koristi za argumentaciju i razradu uvida o premoći epizodičkoga pamćenja je onaj o Alison Williams (r. 1963), knjižničarki i voditeljici dvije čitateljske skupine, koja je ustvrdila da je pročitala više od stotinu knjiga samo za potrebe tih skupina (dakle, izvan preostalih knjižničarskih obaveza i privatnoga izbora), kao i da su njezina sjećanja o tim naslovima štura. Ono što je, pak, dobro upamtila, bez obzira na protok vremena, bila je poveznica s onim „što si radila i gdje si bila i kako si se osjećala, a mislim da je to zato što gajim tako pozitivna sjećanja užitka o iskustvu čitanja (...) Doista mislim da se o tome radi, jer ako me upitate o detaljima iz bilo koje od tih knjiga, bit će mi pomalo u magli, no pitajte me gdje sam bila ili što sam radila ili kako sam se osjećala i moći ću vam reći mnogo više” (275). Također, karakterističan je i navod kojim Williams povezuje dvije knjige iz djetinjstva s bliskim osobama, odnosno roditeljima: „Mislim da to ima veze s – vidite, *Alisa u zemlji čудesa* je jako tatina, ali *Medyjadi Winnie Pooh* je mamina, pa opet mislim na to kako ju je mama čitala sa mnom” (286). Važnost sjećanja na čitanje tijekom djetinjstva inače osebujno, ali i prilično uvjerljivo razlaže Alison Waller u svojoj knjizi, čija je temeljna teza da prisjećanje i ponovno čitanje „nisu odvojeni od čitateljskoga čina, već predstavljaju integrirane elemente koji na mikrorazini funkcioniraju u svakom konkretnom, fenomenološkom susretu s tekstrom, a na makrorazini svaki puta kad se tekst prizove putem svjesne reminiscencije, slučajnoga sjećanja, projekata ponovljenoga čitanja ili zajedničkih razgovora o knjigama iz djetinjstva” (Waller 2019: 5).

Trower tu činjenicu – da se navedene poveznice određenoga naslova ili cijelokupnoga iskustva čitanja književnosti kod njezinih čitatelja učestalo pojavljuju – dovodi u vezu s konceptom ekstenzivnoga čitanja kojem je, za razliku od intenzivnoga i profesionalnoga čitanja koje teži potpunome upamćivanju (i osobnom i kulturnom), glavna motivacija iskusiti užitak u čitanju, kako među ostalima navodi John Guillory (276). Osim užitka, čitatelji su relativno dobro

upamtili knjige koje su čitali kao predmete (278), a Trower kao učestalu praksu ističe i stvaranje različitih zapisa (286, 290) koji njima pomažu da budu „bolji” čitatelji, a povijesti knjige da potpunije zabilježi različita čitatelska iskustva, budući da primjerice privatni popisi naslova mogu točnije upućivati na ono što je zaboravljeno, a ne ono što je upamćeno (293). Uzimajući u obzir da je dugoročno pamćenje sadržaja knjiga često podređeno životnim događajima, osobama ili opisima njihovoga fizičkog izgleda, Trower spekulira da se radi o „karakteristici ekstenzivnoga čitanja, te da je čuvanje knjiga jedan način da se takva [životna] iskustva i njihov sadržaj pokušaju očuvati od nastupajućeg zaborava” (284). Na tome tragu, Trower dodaje kako bi također bilo zanimljivo istražiti utječu li tako oblikovani zapisi i sjećanja na oblikovanje neprofesionalnih „bibliomemoara”, potencijalno koristeći i zapise koje čitatelji ostavljaju na internetu (294).

IV. Psihološki aspekti

A) Generalni

Osim istraživanja iz domene digitalne humanistike na kakva u pozivanju na internetske izvore upućuje Trower (a o kojima je već ovdje bilo riječi), posljednjih su se godina najproduktivnijima na području istraživanja (ne)profesionalnih čitatelja pokazala ona koja se temelje na spoznajama o kognitivnom i emocionalnom procesuiranju tekstova. Ta vrsta istraživanja posebno se zanima za posebnosti profesionalnoga, kritičnoga i stručnoga čitanja (i čitatelja) u odnosu na onakvo čitanje (i čitatelje) koje takve posebnosti (i sposobnosti) navodno ne posjeduje. Samorazumljivo bi trebalo biti da načelno takve posebnosti i sposobnosti mogu biti vrlo različite, ali i sasvim slične. Za potonji je pogled karakterističan navod Andrew Elfenbeina, koji piše kako „razlika između mojega [profesionalnog] čitanja i onoga koje je opisano u psihološkim člancima nije bila tako nedogledna kao što sam isprva mislio. Dugim vježbanjem razvio sam skup strategija kojima razumijevam književnost imaginacije, no kognitivnu arhitekturu koja predleži tim strategijama dijele mnogi drugi čitatelji. Ja sam samo izoštrio određen dio tih strategija pa se moje čitanje prebacuje sa strategija zajedničkih mnogim čitateljima na one koje su svojstvene proučavateljima književnosti” (2018: 2).

Možda i najveća zanimljivost Elfenbeinova pionirskoga doprinosa proučavanju čitatelja jest u njegovom fokusu na razinu angažmana koju čitatelji unose u čitanje određenoga teksta. On tako ističe da će se većina detalja koje profesionalni čitatelji istiću kao relevantne lako i brzo zaboraviti prilikom čitanja ukoliko se ne ponavljaju više puta ili ako im u tekstu nije pridana relativno velika važnost, zbog čega ustvari prestaju biti detaljima. Tomu dodaje i da „mnogi teorijski pristupi koje koristi akademska književna kritika zamagljuju relativnu sličnost strategija koje koristi većina njih, poput povezivanja lokalne i globalne koherencije [tj. hermeneutički krug], ekstenzivnog korištenja određenih vrsta pozadinskoga znanja (poput interpretacija ranijih kritičara), pažnje prema detaljima koji možda nemaju uzročnu važnost te inhibicije rutiniranih procesa razrješavanja značenja” (99). Svi čitatelji koji ne koriste te strategije mogu se doimati naivnima i nikako se ne bi mogli nazvati stručnima, no „razlike proizlaze iz varijabilnih standarda koherencije, koji dovode do različitih čitatelskih strategija” (99). Dakle, iako su svim čitateljima načelno pristupačni, neprofesionalci izvore informacija poput detalja u tekstu, globalne koherencije ili interpretacija drugih čitatelja uglavnom neće koristiti u svojim strategijama čitanja tekstova jer ti izvori gotovo ništa ne doprinose stvaranju njihove psihološki koherentne reprezentacije teksta, odnosno onoga što u naslovu svoje knjige Elfenbein naziva *gist* (engl. srž, bit, poanta).

Dotična koherencija, koja je nužno prisutna u srži ili biti čitanja (ili „jezgri smisla“ prema Škopljanac 2014), vrlo je važna za shvaćanje djela, s obzirom da „čim više čitatelji mogu integrirati ono što čitaju iz trenutka u trenutak s onime što su već pročitali u istome djelu i što već znaju, tim su veći izgledi da će to upamtiti i razumijeti. Jedna od najočitijih razlika između vještih i manje vještih čitatelja jest da prvi uspostavljaju takve poveznice, dok potonji to ne čine“ (43). Treba primjetiti da se Elfenbeinovo razlikovanje (ne)profesionalnih čitatelja ovdje odnosi isključivo na tekst koji se trenutno čita, što znači da prednosti stručnoga čitanja u vidu poznavanja žanra ili poetika iz prethodno čitanih (i/ili proučavanih) srodnih tekstova ne dolaze do izražaja. Također ne definira potanje ono „što već znaju“, a taj je izostanak definicije sasvim razumljiv jer je upravo poveznicu između onoga što svaki pojedini čitatelj zna, osjeća i vjeruje s onime što piše u tekstu najkompleksniji aspekt svakoga čitanja (a posljedično i jedan od najzanimljivijih).

Elfenbein inzistira na tome da, kao i u svakoj drugoj mentalnoj aktivnosti, čitatelji aktivno prilagođavaju količinu truda koji ulažu u čitanje, pri čemu svjesno pristaju na to da neke dijelove teksta neće u potpunosti ili gotovo nimalo razumijeti. Takav im je smanjeni napor pogotovo prihvatljiv ako tekst čitaju s ciljem zabave, razonode, postizanja stanja ludičkoga čitanja (Nell 1988), „flowa“ (Thissen et al. 2020), ili nekog sličnog kognitivno priželjkivanoga ili optimalnoga stanja. S druge strane, potrebu za koherentnom reprezentacijom pročitanoga čitatelji mogu zadovoljiti asocijacijom činjenica iz teksta s činjenicama iz realnoga svijeta, i to na taj način da potonje preuzimaju primat nad onime što piše u tekstu (što se u nekim akademskim čitanjima pojavljuje kao mana). Primjeri takvih činjenica su podaci o autoru ili stvarnoj, a udaljenoj lokaciji na koju je smješten tekst, pri čemu se dobar dio koherencije izvodi iz stereotipa poput mržnje autora prema roditelju ili nužnosti određenih društvenih postupaka u „egzotičnom“ dijelu svijeta (usp. 106, 109). Sve te uvide u konačnici Elfenbein, doduše podosta manje uvjerljivo, nastoji primijeniti i na čitatelje iz 19. stoljeća kojima pristupa preko njihovih sačuvanih zapisa o vlastitome čitanju, pa tako utvrđuje da su načelno „pamtili ili uopćenu srž koja sadržava malo određenosti ili neki događaj, lik, ambijent ili citat koji im je zbog osobnih razloga stekao prenaglašenu važnost“ (160).

Upravo važnost „osobnih razloga“ predstavlja najveći problem za ovaku vrstu povijesnoga čitanja, budući da se ti osobni razlozi često teško mogu pronaći u zapisima, a još teže potvrditi ako istraživač nije u mogućnosti neposredno ispitati dotičnoga čitatelja. Pri tome, različiti vanjski podražaji koje je teško predvidjeti te praktički nemoguće pouzdano pobrojati i testirati mogu uvelike utjecati na psihičko stanje čitatelja i recepciju teksta. Jedan od najočitijih skupova takvih podražaja proizlazi iz fizičke okoline u kojoj netko čita, o čemu je nedavno objavljena pionirska studija koja pokušava ponuditi nekoliko modela međusobnog utjecaja (prijevjetnoga) teksta i prostorne smještenosti čitatelja (Kuzmičová 2016; za sličnu studiju u hrvatsko-slovenskom kontekstu vidi Vogrinčić Čepić i Kotrla Topić 2021). Ipak, mnogobrojne poteškoće s kojima se autorica susreće kako bi uopće uobličila svoje u naslovu izraženo istraživačko pitanje („Je li važno gdje čitate?“) jasno iskazuju koliko je problematična sama konceptualizacija ovako složenoga odnosa (ukoliko on uopće postoji). I ako se ostave po strani sve različite varijante okoline u kojoj netko čita, ne ulazeći uopće u okolnosti koje čitatelja dovode do nje (recimo čitanje u zatvoru kao ekstreman primjer), ostaje činjenica da čitanje „prijevjetnoga teksta pripada u najkompleksnije procese koje je ljudski um sposoban ostvariti“ (2016: 2).

Kognitivno istraživanje književnosti zahvaća mnogo šire od recepcije, no tijekom proteklih desetak godina upravo se to područje profiliralo kao vjerojatno najproduktivnije, što je i razumljivo jer istraživačima su u njemu najpristupačniji subjekti (iako se neki radovi bave i autorima). Simptomatično je za takav razvoj situacije da je nedavno objavljen zbornik o kognitivnoj književnoj znanosti u trodijelnoj podjeli poglavlja prvo mjesto posvetio onome „što se obično smatra [njezinom] pravom svojinom”, gdje „proučavatelji književnosti preuzimaju neke aspekte kognitivne znanosti kako bi ponudili nove poglede na književnost ili književno čitanje” (Burke i Troscianko, 4). U tom se uvodu posebno naglašava uloga neprofesionalnih čitatelja, čija su čitanja ustvari „opravdanje za čitavo polje (...): umjesto da se zaključci o učincima teksta temelje na pojedinačnom uvidu kritičara-kao-čitatelja, koji je prerušen u generičkog čitatelja, ili da se akumuliraju nove interpretacije tekstova, a da se ne uzimaju u obzir kognitivni faktori o kojima one ovise, možemo razumijeti interpretacije kao kognitivne učinke te istraživati njihove prirodne varijacije u drugima kao i u sebi” (11).

Urednici i autori u zborniku svjesni su koliko ovakav stav konceptualno odudara od uobičajenoga. Stoga se povrh iznošenja razloga za ovakav *modus operandi* na drugome mjestu u zborniku među ostalim odgovara na „ponavljan prigovor upotrebi psiholoških i kognitivnih pristupa u proučavanju književnosti”, prema kojem su takvi materijalistički pristupi nedovoljno profinjeni da pojmove dijelova teksta zbog kojih on postaje pamtljiv (85). Kao prvo, tvrde autori, taj prigovor ne stoji za čitanje pojedinačnih tekstova. Kao drugo, iako su tekstovi izrazito varijabilni i podložni različitim tumačenjima, i jedno i drugo je proizvod ljudskoga uma pa podliježe istim pravilnostima, koje se daju statistički uočiti kao obrasci u velikom broju čitanja. Upravo su pravilnosti i obrasci u središtu „psiholoških i kognitivnih pristupa”, dok je unutar umjetničkoga teksta, slično formalističkim prepostavkama o (de)automatizaciji, pojava nečega novoga i neočekivanoga poticaj za dodatni kognitivni napor, koji pak potencijalno dovodi do estetskoga užitka (290). Težnja za iznalaženjem i procesuiranjem obrazaca uostalom je središnja u funkciranju ljudskoga uma, koji se može opisati i kao stroj za izvlačenje hijerarhijskih obrazaca (93).

Ako se prihvati ta prepostavka, onda iznalaženje (statističkih) obrazaca za sobom nužno povlači proučavanje kvantitete neprofesionalnih čitatelja. Naime, bez obzira na kvalitetu profesionalnih uvida i činjenicu da dominiraju povijesnom i javnom sferom znanja o književnosti, profesionalni su čitatelji ipak barem tijekom posljednjih dvjestotinjak godina u znatnoj manjini, te stoga njihova (često nesvakidašnja) čitanja ne mogu pružiti dovoljnu količinu materijala da bi se utvrdile globalne pravilnosti recepcije, kao što tome mogu poslužiti svakodnevna čitanja. Dakako, svako istraživanje ovoga tipa svoju kvalitetu velikim dijelom osigurava iskazivanjem ne samo sličnosti, već i razlike među pojedincima koji su uključeni u proces čitanja. Dobre rezultate na tom planu pokazuju istraživanja koja se temelje na metodi upitnika. Između desetaka takvih radova ovdje se mogu izdvojiti dva koja su u susjedstvu proveli srpski istraživači, budući da se njihovi rezultati zbog kulturnih i jezičnih sličnosti mogu osobito dobro primijeniti na hrvatske čitatelje. Autori među ostalim pokazuju kako se razlike među čitateljima mogu podvesti pod različite pristupe koji su prisutni u suvremenoj psihologiji. Primjerice, može ih se svrstavati u skupine prema navikama čitanja ili tumačenja, čitateljskoj povijesti ili slično. No, autori s pravom zaključuju da „[i]ako su zanimljive, ovakve i slične klasifikacije obično ostaju ograničene na tu studiju u kojoj su iznesene.” (Nenadić i Oljača 2019: 180) Naime, ono što se u njima poglavito uzima u obzir je čitateljska stručnost, koja „nije odgovarajuća zamjena za proučavanje općih razlika među čitateljima” (181).

Namjesto toga, autori zagovaraju korištenje kategorije prijemčivosti, koja uzima u obzir i pomno čitanje i čitanje za razonodu, čime ujedno obuhvaća i glavne čitateljske okolnosti profesionalnih i neprofesionalnih čitatelja. Prijemčivost su testirali upitnicima kako bi, između ostalog, ukazali da u vrlo obuhvatnoj kategoriji čitatelja stručnost i stavovi prema književnosti mogu podosta varirati, pa upozoravaju da je potrebno ukazati na više dimenzija (npr. rezultati upitnika, ali i samoprocjena) prilikom definiranja čitateljskih kategorija. U drugome radu na sličnu temu, upitnicima se propitivala razlika u „stručnom” i „nestručnom” doživljaju poezije. Autori se ponovo vode tezom da je određivanje čitateljske stručnosti sa psihološkoga stajališta težak i nedovršen zadatak, pa čak i u odnosu na to radi li se o stručnosti koja je generička ili specifična za zadanu domenu. Potonja je nedoumica važna jer dovodi u pitanje samo razlikovanje profesionalnih i neprofesionalnih čitatelja, budući da razlika koju za sobom povlači određena profesija (i uz nju povezana specifična stručnost) potencijalno ima manju važnost od osobnih karakteristika kao što su načitanost, mudrost, perceptivnost i slično.

Ipak, rezultati upitnika pokazali su kako su stručni čitatelji „ostvarili kompleksniju strukturu subjektivnoga iskustva nego njihovi nestručni parnjaci”, u smislu da se njihova recepcija poezije pokazala više nijansiranom na formalnoj i semantičkoj razini; pojednostavljeni, stručnjaci su o pjesmama govorili u četiri različite dimenzije, dok su se nestručnjaci ograničili na dvije, među kojima se jedna djelomice preklapala sa stručnim odabirom (Nenadić et al. 2019: 104). U takvoj vrsti analize upitnicima nalazi se možda i najveća vrijednost za proučavanje čitanja i književnosti uopće, budući da (us)postavlja određene interpretativne kategorije koje su možda očigledne, ali su zato empirijski ovjerene i sposobne odrediti razliku među kategorijama čitatelja. Za primjer sofisticiranosti takve analize psihometrijskim kategorijama može se spomenuti *Upitnik iskustava*, koji se sastoji od 58 čestica i razvijen je da „procijeni neke relativno neuobičajene ali teoretski značajne tipove književnoga iskustva” (Kuiken et al. 2012). Uz sudjelovanje tristotinjak čitatelja testirane su i ovjerene kategorije poput „Duhovnoga aktivnog angažmana”, „Sekularnoga aktivnog angažmana”, „Evokativnih predodžbi”, za koje se utvrđuje veza s čitateljskim iskustvima poput „sublimnoga nemira”. Ne ulazeći u raspravu o rezultatima tih i sličnih studija – čije se uklapanje u obuhvatni i plauzibilni model temeljnoga kognitivnog procesuiranja književnosti još nije ostvarilo – svakako je moguće zaključiti da pomoću kategoričkih pravilnosti koje ustanovljuju doprinose određivanju kategorija čitatelja i njihovih iskustava.

Još dvije pravilnosti koje su već utvrđene ovdje se mogu ukratko navesti kako bi se zaokružio ovaj dio izvještaja o kognitivnim i psihološkim uvidima u neprofesionalno čitanje. Počevši od razine čitateljskih očekivanja, utvrđeno je da predodžba o tome pripada li tekst nekom književnom žanru ili ne, odnosno prepostavlja li estetsko ili eferentno čitanje, izravno utječe na stvaranje njegove koherentne reprezentacije. Primjerice, ako se identičan tekst predstavi kao kratka priča ili kao novinski članak, u prvom će se slučaju bolje upamtiti osnovna jezična struktura teksta, a u drugoj situacijski model, odnosno činjenično najvažnije informacije. To znači da kognitivna obrada teksta itekako ovisi o njegovoj prepostavljenoj funkciji. Na temelju toga može se istaknuti i druga pravilnost, a to je da se neprofesionalni čitatelji teksta koji percipiraju kao književni neće osobito truditi oko uspostavljanja lokalne koherencije u njemu, već će prepustiti primat globalnoj koherenciji (McCarthy 2015). S druge strane, profesionalni će čitatelji inzistirati na lokalnoj koherenciji – primjerice, na nekom detalju koji na razini čitavoga teksta nema očitu važnost – s namjerom da pokažu koliko je taj dio teksta izniman, a ponekad i u smislu da dovodi u pitanje neku temu koja tekst ujedinjuje na razini globalne koherencije.

Što se tiče neposredne recepcije, novija istraživanja sve se više koriste laboratorijskim metodama, pa se primjerice mjeri reakcija zjenica na napetost koju čitatelji osjećaju prilikom čitanja (Riese et al. 2014, Kaakinen i Simola 2020). Također, postoje obećavajući preliminarni rezultati koji upućuju da se slični podaci mogu postići mjerjenjem količinom kisika koju čitatelji inhaliraju na određenim mjestima u tekstu (Kaakinen, osobna komunikacija). Da bi se obuhvatio raspon takve direktne, a pritom uglavnom mjerljive čitateljske reakcije na tekst, u stručnoj literaturi ponekad se koristi termin književnoga iskustva, kao u već spomenutom radu Kuikena i suradnika, gdje se ono mjeri *Upitnikom iskustava*. No, iako se takva vrsta istraživanja kontinuirano provodi već desetljećima, teško je istaknuti neki rezultat koji bi se mogao uopćiti s eksperimentalno potvrđenom sigurnošću. Stoga je lako parafrazirati ranije navedeni sud Nenadića i Oljače te rezimirati da, iako su zanimljivi, rezultati istraživanja književnih iskustava neprofesionalnih čitatelja obično ostaju ograničeni na studiju u kojoj su izneseni, pa ona zasad ostaju relativno slabo opisana. Kao što je u pregledu znanja o književnom iskustvu upozorio Arthur M. Jacobs, znanstvenom je proučavanju književnosti potrebno da se više „usredotoči na razvoj književnoga i poetskoga iskustva kako bi [takvo proučavanje] doprinijelo modelima književnog čitanja kod odraslih“ (2015: 157).

Spomenuti modeli imaju praktički istu funkciju kao „obrasci“ kognitivnih istraživanja i predstavljaju željeni cilj uopćavanja empirijskih podataka o (neprofesionalnim, odraslim) čitateljima. S time u vezi, ovdje vrijedi navesti još jednu recentnu vrstu modela čitanja, koja doduše ne proizlazi isključivo iz kognitivnih, psiholoških ili eksperimentalnih podataka o čitanju i čitateljima, ali nastoji te i druge podatke inkorporirati u obuhvatni pregled svega što čini književno iskustvo. Dva su takva iskustvena modela koji zaslužuju da ih se istakne: *Integrativni okvir za proučavanje čitanja* (Mangen i Van der Weel 2016) te već usputno navedena *Ontologija čitateljskoga iskustva* ili REO (Reading Experience Ontology, Antonini et al. 2019). Stvaranje tih modela uvelike je potaknuto razvojem digitalne humanistike te težnjom za interoperabilnošću, odnosno međusobnom usporedivošću i uklopljivošću saznanja koja se tiču različitih aspekata čitateljskih iskustava u jedinstvenu strukturu koja omogućuje da se njihovi odnosi bolje sagledaju. Na primjer, ako postoje podatci o tome da se kognitivno procesuiranje prilikom čitanja tekstova s ekrana načelno razlikuje u odnosu na čitanje s papira, ostavlja li to kakve posljedice na dugoročno upamćivanje fizičkog izgleda knjige ili njezinoga sadržaja? Oba navedena modela u trodijelnoj podjeli nastoje obuhvatiti sve aspekte čitanja, pri čemu se prvi drži ovdje već razrađene vremenske logike (prije, za vrijeme i nakon čitanja), dok se drugi više usredotočuje na čitatelja pa svoju „ontologiju“ zasniva na činu čitanja, interakciji s medijem čitanja te kontingentnom čitateljskom stanju. Načelno bi se sva istraživanja koja se ovdje navode morala moći uklopiti u te modele, uključujući i projektno istraživanje, pa upravo to može postati i jedan cilj projekta – ovjeravanje i jednoga i drugoga upisivanjem projektnih prepostavki i rezultata u kategorije modela.

B) Emocije i empatija

Iako su spomenuti modeli poprilično razrađeni i sofisticirani, vjerojatno su najdeficitarniji u pokušajima da taksativno pobroje sva „stanja uma“ (REO) u kojima se čitatelji nalaze ili u koja ulaze prilikom čitanja, pri čemu je pogotovo relevantan emocionalni aspekt. Već spomenuta autorica, Anežka Kuzmičová, na drugome je mjestu posvetila pozornost još jednom važnom, a malo razmatranom elementu književne recepcije, a to je „osobna relevantnost“ prilikom čitanja (pripovjedne proze), odnosno utjecaj koji veza između teksta i njegovih tema koje su osobito važne pojedinačnom čitatelju imaju na njegovu ili njezinu

recepцију. Кao i praktički svaki drugi rad koji crpi argumentaciju iz kognitivističkih i psiholoških uvida, i ovaj „kuje poveznice između humanističkih i znanstvenih perspektiva o čitanju” (Kuzmičova i Bálint 2019: 430). Suautoricama je glavno polazište empirijski dokazana činjenica da „književni tekstovi, osim što pobuđuju svježe i nove emocije, također aktiviraju postojeće strukture pamćenja, koje se povratno upisuju u pripovjedno iskustvo. (...) Pripovjedni tekst definira se kao osobno relevantan ako informacije koje su u njemu predstavljene nose posebnu važnost s obzirom na sebstvo, znanje ili prošla iskustva”, ali i kada sadrži nešto što je čitateljima „intrinzično važno, što nosi emocionalno nabijeno osobno značenje ili ima značajan učinak na čitateljev život” (432).

U članku se ističe kako je važno razlikovati osobnu relevantnost od sličnosti ili homofilije, „koncepta koji se koristi u psihologiji i komunikaciji za čitateljevo prepoznavanje da na ovaj ili onaj način dijeli neke sličnosti s likom u pripovijesti” (433). Homofilija se dakle koristi kao zaseban koncept (razlikujući se usto i od sociološke upotrebe), koji se može odnositi na objektivne (npr. dob, spol, nacionalnost) ili subjektivne osobine (npr. stavovi, mišljenja). Za razliku od toga aktivnog traženja sličnosti, autorice članka ustvrdile su da pomoću kognitivnoga procesa autoreferencije čitatelji automatski „uspoređuju sadržaje priče, kao i značaj likova, s informacijama koje su pohranili o reprezentaciji sebstva. Tako aktivirana shema sebstva može dovesti do različitih subjektivnih iskustava, kao što su osobna relevantnost, uočavanje sličnosti ili priježljivana identifikacija, a u iznimnim slučajevima i [emocionalno] udaljavanje od pripovjednoga teksta” (445). Ono što je u kontekstu književne recepcije posebno zanimljivo, a ujedno i sve bolje dokumentirano, jest da sličnost i relevantnost mogu prethoditi čitanju, ali mogu biti i posljedica čitanja, „što znači da prethodna sličnost može utjecati na čitatelsko iskustvo, ali i da čitatelsko iskustvo po sebi može oblikovati vlastitu percepciju sličnosti” (434).

Drugim riječima, kada Horacije piše „mutato nomine de te fabula narratur”, navedena „mutacija” ili promjena tijekom čitanja potencijalno se ne odnosi samo na „nomine” ili ime lika, već i na „te”, odnosno na samopercepciju čitatelja. Čitanje književnih tekstova dakle utječe na stvaranje slike o sebi kao i na poimanje onoga što je pojedinom čitatelju važno, bez obzira na to što se tekst nominalno njime ne bavi. Važno je spomenuti da je u proučavanju književnosti opisani fenomen, iako iznimno prisutan, stavljан po strani kao primjer pogrešnoga čitanja, odnosno onoga što se u književnoj kritici i teoriji naziva afektivnom zabludom (Wimsatt i Beardsley: 1949). No, autorice naglašavaju kako je pogodan trenutak za istraživanje osobne relevantnosti stvoren zbog toga što trenutno vlada „zanimanje za emocije, a pogotovo empatiju” (2019: 431). Dakle, još jedan važan aspekt kognitivnog procesa recepcije teksta koji se nedavno počeo proučavati jest utjecaj emocija na čitanje. U usporedbi s, primjerice, upamćivanjem ili fizičkom okolinom čitanja, emocije su donekle predvidljivije jer ih je s jedne strane, barem ako se svedu na afektivne komponente, lakše ograničiti na određen konačni skup, iako naravno ne postoji slaganje o najboljem načinu da se to učini (vidi Scherer 2005). Jednom kad se operacionaliziraju unutar jezika, primjerice određivanjem leksičkih elemenata koji čine neku emociju, mogu se koristiti i u računalnoj analizi sentimenata u književnim tekstovima, ali i kod čitatelja, s čime se započelo još ranih osamdesetih godina prošloga stoljeća, a danas se takva analiza sve više koristi za opisivanje čitatelskih reakcija na tekstove, barem u glavnim crtama kao načelno pozitivnih ili negativnih (vidi Kim i Klinger 2019).

S druge strane, emocije su pristupačnje za proučavanje jer su često upisane u određeni književni tekst, koji onda povratno „naručuje” sukladnu emocionalnu reakciju od čitatelja. Slično pamćenju, koje se u vidu kolektivnih „nabora” čitanja može proučavati na različitim

kolektivnim razinama (pa i na razini čitave kulture), emocije su dakle prisutne i dostupne istraživanju u čitavom lancu od autora, preko teksta i čitatelja do publike i natrag. Takva je sveprisutnost emocija u procesu čitanja navela autora jednoga pregleda „studija afekata” na sljedeća dva zaključka u kontekstu „simuliranih” emocija u književnom tekstu i stvarnih emocija empirijskih čitatelja: „Te se emocije razlikuju kod pojedinaca, a pritom iskazuju neke ponavljanje obrasce. (...) Možda najvažniji obrasci među čitateljima ne ovise o književnosti, već se protežu općeljudskim navadama, mislima i osjećajima. Možda je ključni aspekt čitateljskoga afektivnog odgovora empatija (...)” (Hogan 2016, nepaginirano). Razmatranje sveprisutnosti emocija i empatije prilikom čitanja Hogana navodi da ih stavi u izravan odnos sa sveprisutnošću pripovijedanja u ljudskim kulturama, pa uspostavlja „afektivnu naratologiju” na razmeđi tih fenomena kako bi ih mogao opisati i proučavati. Afektivna naratologija prvenstveno se ima baviti pripovijednim tekstovima, odnosno emocijama koje se u njima izrijekom pojavljuju, ali Hogan inzistira da se te pretpostavke moraju ovjeriti na stvarnim čitateljima u danoj kulturi i njihovom empatijskom odgovoru na tekst. Zbog toga su mu važni pojmovi poput „blizine” događaja u prostoru priče, koje onda čitatelji mogu lakše povezati i sukladno tome doživjeti određenu „emocionalnu poistovjećenost” (2011: 71-72). No, podjednako su mu važni i termini (kognitivne) psihologije poput epizodičkog pamćenja, iz kojeg se crpe izvori za „konkretizaciju” narativnih elemenata, primjerice, izgled likova ili predmeta koje crpimo iz vlastite okoline, čak i ako je u tekstu navedeno drugačije (101).

Ključni argument afektivne naratologije vrlo vjerojatno vrijedi i za svakoga pojedinog neprofesionalnog čitatelja, iako Hogan ne naglašava tu poveznicu: „emocionalna sjećanja oblikuju se tijekom života i mogu utjecati na naše emocionalne odgovore na nove situacije. Pripovijesti mogu dovesti do takvih posljedica jer priče proizvode emocionalne epizode. Izgledno je da će se svaka snažna emocionalna epizoda pohraniti kao emocionalno sjećanje” (240). Hogan nadalje uspoređuje taj fenomen s propagandom, ističući time snagu takvoga „emocionalnog čitanja”. Tome treba dodati da je povijest svjetske književnosti usko vezana s nekom vrstom propagandnih tekstova, odnosno da se dobar njezin dio ostvaruje unutar diskursa panegiričkog, ekshortativnog, poučnog i didaktičnog pisanja, pogotovo u religijskim i mitskim tekstovima koji gotovo uvijek prate početni stadij razvijenoga književnog polja. Naravno, to znači da su i čitatelji od pripovijesnih vremena do danas na(r)učeni na tekstove odgovarati emocijama, i koliko god se to u očima književnih profesionalaca činilo „zabluđom” (termin koji i sam upućuje na potrebu za propedeutičkim odgovorom), radi se o kulturno i kognitivno nezaobilaznom mehanizmu koji po svemu sudeći dominira (neprofesionalnom) čitateljskom praksom, pa ga stoga nije uputno ignorirati.

Detalji toga čitateljskog mehanizma razrađeni su u više inačica, a ovdje se može predstaviti ona koju razrađuje Michael Burke u svojoj *Studiji emocija u književnom čitanju*, kako glasi podnaslov njegove doktorske disertacije. U takvome viđenju, svaki se manji dio teksta poput rečenice ili stiha shvaća kao odvojeni ciklus u kojem se aktiviraju četiri izvora informacija. Prvi („tekst”) je ono što se trenutno čita, a drugi („preneseno”) se odnosi na neposredno prethodni ciklus, uglavnom rečenicu. Treći („ponovljeno”) također se odnosi na prethodne cikluse, ali one koji su se u čitanju pojavili još ranije i u međuvremenu su se usložnili u jedinstven izvor informacija, recimo o emocionalnome stanju nekoga lika. Na razmeđi drugog i trećeg izvora najjasnije se, uzgred, može povući granica između lokalne i globalne koherencije, odnosno profesionalnog i neprofesionalnog čitanja jer se za prvo može reći da ovaj treći izvor ustvari nastoji uvijek pretvoriti u drugi, odnosno učiniti da svaki dio teksta bude jednak relevantan za ciklus koji se upravo čita ili razmatra. Četvrti („pozadinsko znanje”) i posljednji izvor informacija odnosi se isključivo na one kojima raspolaže pojedini čitatelj (nije ga dakle moguće izjednačiti s „kontekstom” književne kritike). Važno je istaknuti

da svaki od potonja tri izvora informacija, a pogotovo zadnji, može utjecati na prvi – ono što se trenutno čita – do te razine da uvjetuje percepciju teksta, koja onda ovisi o pozadinskom znanju (10-11).

Na taj se način u čitateljskom umu neizbjegno stvaraju „predodžbe književnog čitanja” (literary reading imagery), koje uvelike mogu biti oblikovane emocionalnim i empatičkim odgovorom na pročitano. Kao osnovni gradbeni element koherentne reprezentacije teksta, one su „slabo razaznatljive” i „fragmentirane” te podrazumijevaju kretanje (aktivnost, dinamičke prizore) u kojem čitatelj zamišlja sebe kao aktivnoga sudionika (56, 85). Takve predodžbe zajedno s još četiri elementa koji po Burkeu oblikuju svaki čitateljski čin (raspoloženje, lokacija, teme, stil) oblikuju specifičnu kognitivnu situaciju koja se aktivira prilikom književnoga čitanja, a sastoje se od stalno promjenjivog spoja eksplicitnog i implicitnog pamćenja, kognitivnih emocija i afektivne kognicije (148, 160). U takvome stanju stvari čak se i pouzdano utvrđive književne kategorije poput stila svode na svojevrsnu „jeku” iz prošlosti, jer Burke inzistira da se pozitivan odgovor na autorski stil zapravo sastoji od sjećanja na neki tekstualni element (ritam, sintaktička struktura i slično) koji je čitatelju pružio užitak u prošlosti i u trenutnom se ciklusu sjećanja mutno pokušava prisjetiti (146). Ta potreba za povratkom prošlom užitku ujedno ga navodi na zaključak da čitanje pripovijedne fikcije stvara neurokemijsku ovisnost, u smislu da se radi o težnji da nas fikcija dovede u željeno stanje ili raspoloženje, odnosno da regulira naše emocije koristeći one koje su već upisane u tekst (89). Burke je također nastojao ovjeriti teorijske pretpostavke praktičnim proučavanjem čitatelja, pa je u tu svrhu njih jedanaestoro zamolio da s njim podijeli svoja čitateljska sjećanja. Slično kao i kod drugih ranije spomenutih istraživanja, ustanovio je da se njihove čitateljske „epifanije” ili završna promišljanja većinom usredotočuju na njih same, na njima dobro poznate osobe i odnose te na stvarna mjesta koja su im više ili manje poznata, a ponekad su se spominjala i u tekstovima koje su čitali (176-177). Na taj se način „pozadinsko znanje” o stvarnim mjestima, ali i poznatim osobama te samima sebi nalazi u povratnoj sprezi s književnim tekstrom jer nova tekstualna informacija može izazvati modifikaciju dugoročnoga pamćenja u bilo kojoj od tih kategorija, a vrijedi i obrnuto, pogotovo prilikom ponovljenih čitanja istoga teksta. Takva modifikacija uglavnom nadograđuje postojeće znanje, dakle omogućuje bolju samospoznaju, snažnije veze s bliskim ljudima te veću informiranost (što se sve može podvesti pod općenitiju „načitanost”).

Posebnu je pozornost u recentnim istraživanjima izazvala druga spomenuta kategorija, odnosno prepoznavanje emocija i/ili misli drugih ljudi, čime se bavio i ovdje već naveden rad čiji se ključni termin teorije uma dovodi u vezu s kognitivnom i afektivnom empatijom (Kidd et al. 2016: 43). Ove dvije glavne komponente empatije bile su u središtu drugoga istraživanja kojim se na stotinu ispitanika mjerio potencijal književnosti da poveća empatiju općenito. Utvrđeno je da se kod čitatelja koji su inače skloni biti zatvoreni u sebe (odnosno imali su niski rezultat na testu „Otvorenosti”) značajno povećala doza kognitivne empatije, dok na testu afektivne empatije nije bilo razlike prije i poslije čitanja kratke priče. Autori su također naveli i neurološke dokaze prema kojima se književna simulacija osjećaja i misli poklapa sa simulacijom kakvu ljudi provode da bi preuzeli iskustvo drugih, odnosno da bi se s njima djelomice poistovjetili ili „pročitali” ih (za što je važna i empatija): područja mozga koja su zadužena za teoriju uma ujedno su aktivna prilikom čitanja i razumijevanja pripovijesti (Djikic et al. 2013). Ktome, rezultati jedne studije koja se navodi u preglednome članku o empatiji, neuroznanosti i empirijskom proučavanju književnosti upućuju na to da čitanje književnosti utječe i na snagu suosjećanja („sympathy”), koncepta koji je blizak empatiji („empathy”). Čitatelji su, naime, proživljavali nove emocije, ali su i prizivali u pamćenje „emocionalna sjećanja”, s time da su prvo činili češće kada su se poistovjetili s određenim

opisanim elementom teksta, a potonje kada su se našli u ulozi fiktivnoga promatrača pripovjednoga teksta. Dakle, „suprotno općim mjestima (...) da su 'knjižki crvi' društveno neprilagođeni, ljudi koji često čitaju fikciju poboljšat će i/ili održati svoje društvene sposobnosti“ (Burke et al. 2016).

V. Zaključno: književna (samo)kritika

Većinu istraživanja i rezultata predstavljenih u prethodna četiri poglavlja napisali su autori koji se i inače bave književnošću, ali su se željeli usredotočiti na recepciju stvarnih čitatelja. U ovome trenutku, koliko god shvaćanje književnosti ovisi o čitanju – a to podrazumijeva i stvarne čitatelje – takvi pristupi, koji su empirijski, eksperimentalni ili uvjetovani saznanjima nastalima tom metodologijom, još uvijek su rijetki unutar znanosti o književnosti, koja se većinom oslanja na tradicionalnu humanističku metodu interpretacije. Budući da metode tekstualnoga tumačenja više pogoduju bavljenju autorom i (pogotovo) tekstrom, velik se prostor proučavanja stvarnih čitatelja prepustio drugim akademskim disciplinama kojima književnosti nije primarni predmet interesa, primjerice psihologiji, sociologiji, informatologiji, a u zadnje vrijeme pogotovo komunikologiji (zanimljiv pogled na takvu interdisciplinarnost s gledišta stilistike nudi Bell et al. 2021). Simptomatična je u tom smislu primjerice monografija o aktualnoj pojavi masovnih čitateljskih događanja („MRE“), čija je jedna autorica stručnjakinja za književnost, a druga za komunikacije. Proučavajući svoj predmet interesa pomoću stvarnih čitatelja koji sudjeluju u tim čitateljima, autorice zaključuju da su „strukturne promjene u kulturnim i medijskim industrijama preobrazile [su] polje književne produkcije tako da model Pierrea Bourdieua (1993) o restriktivnoj masovnoj proizvodnji više ne može prikladno konceptualizirati kako se knjige stvaraju i kako se razmjenjuje književna vrijednost (Fuller i Rehberg Sedo 2015: 15; je li to Bourdieuov model ikada i mogao učiniti pronicljivo analizira Lahire 2010).

Budući da takvo stanje stvari – gdje znanost o književnosti ustupa znanstveno tlo drugim disciplinama koje se žele baviti čitateljima – nije nužno zadano niti idealno, ideje o drukčijem shvaćanju uloge i važnosti stvarnih čitatelja i njihovih praksi čitanja koje bi obuhvatile čitavu znanost o književnosti ili književnu kritiku odnedavno su se počele promišljati i u tradicionalnijemu disciplinarnom modusu, koji je itekako samokritičan. Tim će idejama stoga biti posvećen ovaj zaključni odlomak izvještaja, uz napomenu da su takva promišljanja jednim dijelom već uključena u većinu navedenih tekstova. Navedenim se monografijama zbog svoje kvalitete i važnosti uvida može pridodati još nekoliko prominentnijih knjiga i članaka autorica koje na sličan način promišljaju temu neprofesionalnih i empirijskih čitatelja, a takva rodna raspodjela možda nije slučajnost s obzirom da u europskom i sjevernoameričkom prostoru, kojem su ovakve rasprave poglavito i namijenjene, otprilike dvije trećine neprofesionalnih čitatelja čine upravo žene. Usto, ovakvi pogledi na disciplinu i svrhu proučavanja književnosti još uvijek odudaraju od tradicionalne, većinom muške književne teorije i kritike, pa Rita Felski primjećuje da nije čudno da se takvim „iščašenim“ pogledima na tradicionalno određeno matično polje književnosti velikim dijelom bave feministički i *queer* kritičari (2020: viii, 5). Zanimljivi i već donekle utjecajni koncepti iz te kritike, koji se ujedno bave prostorom na i onkraj međe „Kritičar / Čitatelj“ (Steiner), uključuju „nekritičko čitanje“ (Warner 2012), „čitanje kao samo-poništenje“ (Hollywood), „površno čitanje“ (Best i Marcus 2009), a u ponešto drukčijoj perspektivi i „eudajmonijski okret“ (Pawelski i Moores 2013). Svim je ovim radovima i autorima zajedničko razmatranje kvaliteta i specifičnosti neprofesionalnoga čitanja, s posebnim naglaskom na dosad zanemarene aspekte koji su u akademskim disciplinama proučavanja književnosti u većoj ili

manjoj mjeri proskribirani; može se raditi o nekritičkoj emocionalnoj reakciji, identifikaciji, iskazivanju obožavanja prema autoru i/ili djelu, proglašavanju klasika dosadnim, samopoboljšanju ili nekoj sličnoj čitateljskoj strategiji koja je sveprisutna, ali ipak se proglašava „paraliterarnom” (Emre 2017).

Iako su takve pojave dakle sasvim poznate kritici i znanosti o književnosti, makar kao problematična drugost koju treba izbjegavati, čini se da uvođenje saznanja o „proučavanju publike” još uvijek izazivaju „šok realnoga”, kako glase naslov i podnaslov knjige Victorije Nightingale (1996). Ipak, kada se taj šok prevlada, moguće je dobiti prilično pouzdane i provjerljive indikacije na različita pitanja o neprofesionalnim čitateljima. Takva se odgovori onda mogu povezati s postojećim stručnim promišljanjima da bi se dobila sasvim jasna slika o aspektima čitanja. Neka se ovdje navede samo jedan primjer takvoga pitanja, kojega bi u interesu znanja o književnosti bilo šteta prepustiti nakladništvu: što se čitateljima najviše sviđa u knjigama koje čitaju, ili u malo drukčijoj inaćici, što traže u knjigama koje čitaju? Prema C. K. Farr, koja nudi vlastita promišljanja i neformalnu studiju koju je provela među čitateljima, odgovor se može svesti na „Likove s kojima se mogu poistovjetiti” te na četiri kriterija koji na to utječu (2016: 85, 92). Prvi je naravno „poistovjetivost”, odnosno mogućnost da čitatelj djelomice ostvari empatiju ili homofiliju u odnosu na književni lik. Drugi je „uvučenost” u književni tekstu, odnosno postizanje stanja ludičkoga čitanja ili „flowa”. I dok su prva dva kriterija koje navodi Farr već dobro dokumentirani u različitim empirijskim istraživanjima, treći i četvrti su nešto većim dijelom tek predstoji istražiti, a odnose se na „raspravlјivost” – koliko i na koji način se o određenom književnom tekstu može raspravljati, poglavito s bliskim osobama – te „informativnost” – količinu novoga i, još važnije, zanimljivoga znanja o stvarnome svijetu koju čitatelj stječe iz teksta. Potonje se čini prilično važnim pogotovo nekim kategorijama neprofesionalnih čitatelja (muškarcima ili onima koji preferiraju povjesne romane), kako su primijetili Collinson ili Burke govoreći o rodnoj podjeli čitatelja ili povratnoj sprezi „pozadinskoga znanja”.

Poanta ovoga primjera jest da postoje pretpostavke za značajno proširenje saznanja o svakodnevnoj recepciji književnosti, a time i o čitateljstvu i čitanju općenito, ali ono se još nije ostvarilo. Prema ocjeni Rite Felski, „mnogi su se takvi izvještaji [o „laičkoj publici”] nagomilali tijekom godina – a ipak jedva da su išta promijenili u prevladavajućim pogledima na to što znači biti sofisticirani čitatelj (...).” (2020: 4) Za takvu je dijagnozu, koja se čini sasvim točna, potencijalno odgovorno mnogo različitih razloga, od kojih su vjerojatno najočitija dva: s jedne strane u humanistici ne postoji dovoljno velik interes za stvarne čitatelje, a s druge se interpretacija kao dominantna metoda humanistike teško prilagođava radu s njima. Kao što svjedoči ovaj izvještaj, takva se percepcija ipak pokušava promijeniti, a u ovome trenutku nizom knjiga na tu temu najzapaženiji i najobuhvatniji doprinos daje upravo Felski. Odabrane se njezine opservacije stoga mogu navesti kao dobar primjer promišljanja važnosti čitatelja iz očista znanosti o književnosti i književne kritike, ali i kao uopćeno zaključno ponavljanje nekih teza koje su ovdje već dotaknute, a projekt ih namjerava sagledati iz nešto drukčije perspektive.

Na prvome je mjestu objašnjenje koje Felski daje za svoju dijagnozu: „Jedan razlog zbog kojega studije o publici nisu ostvarile nikakav učinak na glavninu humanistike zasigurno leži u njihovom cijepanju tih publika u vrlo specifične demografije. (...) Ono o čemu Deidre Lynch piše u vezi studija engleskog [jezika i književnosti] vrijedi i za humanistiku općenito: opozicije između specijaliziranoga ceha tumača koji se bave znanjem i značenjem te šire javnosti koju pogone samo osjećaji i užitak stvaraju iskrivljenu sliku za obje strane.” (2020: 4-5) Dakle, ukoliko je moguće doći do odgovora o čitanju općenito, ono mora uključiti „obje

strane” jer, kako Felski nastoji pokazati čitavom svojom knjigom *Hooked (Zakačeni)*, one nisu nužno toliko različite koliko se nastoje prikazati. No, ako se neko istraživanje ipak koncentrira na neprofesionalne čitatelje, pogrešno ih je ograničiti na „vrlo specifične demografije” (poput obožavateljica romansi ili poklonika neke popularne osobe), što je jedan od principa kojim se vodi i ovaj projekt.

Usput treba primijetiti da se identičan citat nalazi i u kratkom tekstu (*Postkritično*) koji je Felski na tragu spomenutih autora, od Warnera nadalje, objavila u zborniku namijenjenom ispitivanju suvremenih čitateljskih praksi (na str. 137 u Rubery i Price 2020). Zajedno s još nekolicinom tekstova i dvije knjige, koje su objavljene i na hrvatskom jeziku pod naslovima *Namjene književnosti* (2016.) i *Granice kritike* (2019.), možemo govoriti o autorskoj cjelini koja u njezinom radu označava „čitateljski zaokret”, pa ostaje vidjeti koliko će takva preokupacija cijenjene angloameričke kritičarke utjecati na „glavninu humanistike”. Budući da se njezine teze ponavljaju i variraju iz rada u rad, pogodnije ih je ovdje parafrasirati nego navoditi. Osim netom spomenute teze da je među neprofesionalnim i profesionalnim čitateljima više sličnosti nego razlika, polazišna je njezina teza da su potonji zaglibili u „hermeneutici sumnje” koja u književna djela nužno učitava elemente poput propitivanja ili subverzije, koji zatim postaju normativni za sva kvalificirana stručna i profesionalna čitanja. Na taj se način onemogućuje uopće kritički misliti ako se ne podrazumijeva takva hermeneutika, što je pogotovo opasno ako se uzme u obzir da je takvo (u)čita(va)nje rijekost izvan profesionalnih krugova. Naime, svi se ranije navođeni elementi neprofesionalnih čitanja poput traženja znanja ili zabave na taj način *a priori* odbacuju, što predstavlja gubitak za one kojima je cilj što bolje razumijevanje čitatelja i čitanja.

Iako uvažava postojeća istraživanja publike, Felski u više navrata upozorava na potrebu za boljim i detaljnijim opisima o tome kako čitatelji započinju i održavaju interakciju. Budući da posjedujemo veoma detaljne opise toga kako profesionalni čitatelji čine to isto, pribavljanjem usporedivih opisa s „druge strane” mogu se „izgraditi bolji mostovi” između ta dva različita skupa čitateljskih praksi, koji ipak počivaju na istim temeljima. S obzirom da pamćenje pripada „održavanju interakcije” s tekstrom, projekt koji se njime bavi ujedno doprinosi i usporedbi tih praksi, makar mu nije prioritet graditi mostove između njih. Za Felski je upravo to poanta većine njezinoga recentnog rada, koji se može opisati parafrazom naslova posljednje tri autorske knjige koje je objavila: činjenica da neprofesionalni čitatelji većinom pridaju *namjene književnosti* označava *granice kritike* koja to ne zna ili ne želi uzeti u obzir, previđajući pritom da za sve vrste čitatelja značajan, a možda i najvažniji način interakcije s knjigama i umjetnošću općenito ovisi o tome jesu li *zakačeni* za neki tekst, pjesmu, film ili slično.

Ta se interakcija prema Felski može i treba opisivati u još jednom nizu kategorija koje tradicionalna kritika izbjegava, a to su prema njoj prepoznavanje, očaranost, društveno znanje i šokiranost. Budući da se radi o četverodijelnoj tipologiji, jednostavno je povući paralelu s podjelom koju je iznijela Farr, pri čemu „prepoznavanje” odgovara „poistovjetivosti”, „očaranost” i „šokiranost” odgovaraju „uvučenosti” (odnosno, različitim motivacijama koje čitatelje navode da nastave čitati), a „društveno znanje” odgovara „raspravljivosti” i „informativnosti”. Dakako, ove kategorije ne odgovaraju si savršeno i bez ostatka, ali je smisao usporedbe pokazati da postoji svijest o postojanju takvih čitateljskih modusa, dok Felski u navedenom korpusu uvjerljivo pokazuje zašto ih akademska znanost izbjegava. Njezinu argumentaciju o opasnostima „očaranosti” po kritičko mišljenje, o odnosu književne forme i važnosti društvenoga znanja koje sadrži, o važnosti „mikro-estetike” čitateljskih odgovora na književnost, o mnogobrojnosti značenja koja proizlaze „samo” iz „površinske”

privrženosti nasuprot onima iz „dubinske“ analize, o sveprisutnosti identifikacije u čitanju (koja se događa i među profesionalcima, ali na drukčijim temeljima) ovdje nije praktično niti potrebno ponavljati, ali je valja istaknuti kao uzornu teorijsku i kritičku podlogu za ovaj i slične projekte.

Ipak, jedan takav argument vrijedi navesti jer se direktno tiče projekta kojem ovaj izvještaj služi i može se iskoristiti kao smjernica: „Prije nekoliko desetljeća, kulturni studiji predložili su da se etnografije o reakcijama publike iskoriste kako bi se primirila razgranija prekoračenja akademske mašte. Posljedično tome, kritičarima je postalo teže usputno ili bez promišljanja rabiti 'mi' – pretpostaviti da svi čitatelji ili gledatelji ili slušatelji na isti način reagiraju na ista djela. Takve empirijske studije mogu biti iznimno korisne u razlaganju okorjelih akademskih pretpostavki“ (Felski 2020: 38). Ovaj navod još jednom pokazuje kako svijest o potrebi pažljivog istraživanja čitateljskih odgovora postoji, iako donedavno izvan empirijske i digitalne humanistike nije postojala i volja da se istraživači s njima uhvate u koštac. Na prethodnim stranicama pokazano je kakvi se sve fenomeni mogu očekivati u istraživanju *Pamćenja (o) književnosti u svakodnevici*, pa slijedi provesti PoKUS iliti provjeru koliko se različiti uvidi i zaključci, primjerice iz studija australskih, britanskih i hrvatskih čitatelja, mogu međusobno ovjeriti i potvrditi. U svakome slučaju, sve o čemu se ovdje izvještava upućuje da postoji čvrsta podloga neprofesionalnih čitateljskih iskustava iz kojih se mogu crpiti teorijski i praktični uvidi. Stoga preostaje nadati se da je, nakon duge dominacije interesa za profesionalne čitatelje, došlo vrijeme da se dužna pozornost posveti i neprofesionalnim čitateljima, kao i sličnostima te razlikama među njima. Taj interes znanost o književnosti svakako duguje sebi i javnosti, ako već ne zbog vlastite kvalitete, a onda zasigurno zbog kvantitete i raznolikosti najučestalije, neprofesionalne recepcije književnosti.

Antonini, A., Suárez-Figueroa, M. C., Adamou, A., Benatti, F., Vignale, F., Gravier, G., Lupi, L. (2019). Understanding the phenomenology of reading through modelling. *Semantic Web, Preprint*, 1–27.

Archer, J., Jockers, M. L. (2016). *The bestseller code: Anatomy of the blockbuster novel* (First edition). St. Martin's Press.

Bell, A., Browse, S., Gibbons, A., Peplow, D. (ur.). (2021). *Style and reader response: Minds, media, methods*. John Benjamins Publishing Company.

Best, S., Marcus, S. (2009). Surface Reading: An Introduction. *Representations*, 108(1), 1–21.

Biti, V. (2000). *Strano tijelo pri--povijesti: Etičko-politička granica identiteta*. Hrvatska sveučilišna naklada.

Bourdieu, P. (1983). The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics*, 12(4), 311–356.

Bourrier, K., Thelwall, M. (2020). The Social Lives of Books: Reading Victorian Literature on Goodreads. *Journal of Cultural Analytics*, 1(1), 12049.

Burke, M. (2008). *The oceanic mind: A study of emotion in literary reading*. Doktorska disertacija. Dostupno na <https://hdl.handle.net/11245/1.299760>.

Burke, M., Kuzmičová, A., Mangen, A., Schilhab, T. (2016). Empathy at the confluence of neuroscience and empirical literary studies. *Scientific Study of Literature*, 6(1), 6–41.

Burke, M., Troscianko, E. T. (ur.). (2017). *Cognitive Literary Science: Dialogues between Literature and Cognition*. Oxford University Press.

Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory: A Study Of Memory In Medieval Culture*. Cambridge University Press.

Collinson, I. (2009). *Everyday Readers: Reading and Popular Culture*. Equinox Publishing Ltd.

Da, N. Z. (2019). The Computational Case against Computational Literary Studies. *Critical Inquiry*, 45(3), 601–639.

Djikic, M., Oatley, K., Moldoveanu, M. C. (2013). Reading other minds: Effects of literature on empathy. *Scientific Study of Literature*, 3(1), 28–47.

Emre, M. (2017). *Paraliterary: The making of bad readers in postwar America*. The University of Chicago Press.

Elfenbein, A. (2018). *The Gist of Reading*. Stanford University Press.

Farr, C. K. (2016). *The Ulysses delusion: Rethinking standards of literary merit*. Palgrave Macmillan.

- Felski, R. (2020). *Hooked: Art and attachment*. The University of Chicago Press.
- Fleming, L., Finkelstein, D., McCleery, A. (2011). In a Class of their Own: The Autodidact Impulse and Working-Class Readers in Twentieth-Century Scotland. U: K. Halsey i W. R. Owens (ur.), *The History of Reading, Volume 2* (189–204). Palgrave Macmillan UK.
- Golumbia, D. (2014). Death of a Discipline. *Differences*, 25(1), 156–176.
- Guillory, J. (2002). The Sokal Affair and the History of Criticism. *Critical Inquiry*, 28(2), 470–508.
- Halbwachs, M., Coser, L. A. (1992). *On collective memory*. University of Chicago Press.
- Hogan, P. C. (2011). *Affective narratology: The emotional structure of stories*. University of Nebraska Press.
- Hogan, P. C. (2016). Affect Studies. U: P. C. Hogan, *Oxford Research Encyclopedia of Literature*. Oxford University Press. Dostupno na <https://oxfordre.com/literature/view/10.1093/acrefore/9780190201098.001.0001/acrefore-9780190201098-e-105>.
- Holland, N. N. (1975). *5 readers reading*. Yale University Press.
- Hollywood, A. (2004). Reading as Self-Annihilation. U: J. Gallop (ur.), *Polemic: Critical or Uncritical* (39–63). Taylor & Francis Books.
- Jacobs, A. M. (2015). The scientific study of literary experience: Sampling the state of the art. *Scientific Study of Literature*, 5(2), 139–170.
- Jauss, H. R. (1982). *Toward an aesthetic of reception*. University of Minnesota Press.
- Kaakinen, J. K., Simola, J. (2020). Fluctuation in pupil size and spontaneous blinks reflect story transportation. *Journal of Eye Movement Research*, 13(3).
- Kafka, Alexander C . (2018) Scholar Who Pulled Off Publishing Hoax Defends It: ‘Papers Are Either Sound or They Aren’t.’. The Chronicle of Higher Education.
- Kidd, D. C., Castano, E. (2013). Reading Literary Fiction Improves Theory of Mind. *Science*, 342(6156), 377–380.
- Kidd, D., Ongis, M., Castano, E. (2016). On literary fiction and its effects on theory of mind. *Scientific Study of Literature*, 6(1), 42–58.
- Kim, E., Klinger, R. (2019). A Survey on Sentiment and Emotion Analysis for Computational Literary Studies. *Zeitschrift Für Digitale Geisteswissenschaften*.
- Kuiken, D., Campbell, P., Sopčák, P. (2012). The Experiencing Questionnaire: Locating exceptional reading moments. *Scientific Study of Literature*, 2(2), 243–272.

- Kuzmičová, A. (2016). Does it Matter Where You Read? Situating Narrative in Physical Environment: Situating Narrative. *Communication Theory*, 26(3), 290–308.
- Kuzmičová, A., Bálint, K. (2019). Personal Relevance in Story Reading. *Poetics Today*, 40(3), 429–451.
- Lahire, B. (2010). The Double Life of Writers. *New Literary History*, 41(2), 443–465.
- Liu, A. (2012). Where Is Cultural Criticism in the Digital Humanities? U: M. K. Gold (ur.), *Debates in the Digital Humanities* (490–510). University of Minnesota Press.
- Long, E. (2003). *Book clubs: Women and the uses of reading in everyday life*. University of Chicago Press.
- Long, H. J. (2021). *The values in numbers: Reading Japanese literature in a global information age*. Columbia University Press.
- Lyons, M., Taksa, L. (1992). *Australian readers remember: An oral history of reading 1890–1930*. Oxford University Press.
- Mangen, A., Weel, A. van der. (2016). The evolution of reading in the age of digitisation: An integrative framework for reading research. *Literacy*, 50(3), 116–124.
- McCarthy, K. S. (2015). Reading beyond the lines: A critical review of cognitive approaches to literary interpretation and comprehension. *Scientific Study of Literature*, 5(1), 99–128.
- Milota, M. (2014). From „compelling and mystical“ to „makes you want to commit suicide“ Quantifying the spectrum of online reader responses. *Scientific Study of Literature*, 4, 178–195.
- Milner, A. (1996). *Literature, culture, and society*. New York University Press.
- Nell, V. (1988). *Lost in a book: The psychology of reading for pleasure*. Yale University Press.
- Nenadić, F., Oljača, M. (2019). Individual differences in literary reading: Dimensions or categories. *Psihologija*, 52(2), 179–196.
- Nenadić, F., Vejnović, D., Marković, S. (2019). Subjective experience of poetry: Latent structure and differences between experts and non-experts. *Poetics*, 73, 100–113.
- Nightingale, V. (1996). *Studying audiences: The shock of the real*. Routledge.
- Ong, W. J. (1975). The Writer’s Audience is Always a Fiction. *PMLA*, 90(1), 9–21.
- Panero, M. E., Weisberg, D. S., Black, J., Goldstein, T. R., Barnes, J. L., Brownell, H., Winner, E. (2017). No support for the claim that literary fiction uniquely and immediately improves theory of mind: A reply to Kidd and Castano’s commentary on Panero et al. (2016). *Journal of Personality and Social Psychology*, 112(3), e5–e8.

Pawelski, J. O., Moores, D. J. (ur). (2013). *The Eudaimonic Turn: Well-being in literary studies*. Fairleigh Dickinson University Press ; Rowman & Littlefield.

Peti-Stantić, A. (2019). *Čitanjem do (spo)razumijevanja: Od čitalačke pismenosti do čitateljske sposobnosti*. Naklada Ljekav.

Pettersson, A. (2012). *The concept of literary application: Readers' analogies from text to life*. Palgrave Macmillan.

Phillips, N., Mejeur, C., Klamer, M., Smith, K., Antonnuci, S. (2020, February 6). *Neuroimaged*. Further Reading.

Pianzola, F., Rebora, S., Lauer, G. (2020). Wattpad as a resource for literary studies. Quantitative and qualitative examples of the importance of digital social reading and readers' comments in the margins. *PLOS ONE*, 15(1), e0226708.

Piper, A. (2020). *Can We Be Wrong? The Problem of Textual Evidence in a Time of Data*. Cambridge University Press.

Polšek, D. (1998). Sokalova „psina“. Nova metoda znanstvene prijevare i njezina relevancija za sociologiju znanosti i kulture. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 7(1-2 (33-34)), 223–238.

Radway, J. A. (1984). *Reading the romance: Women, patriarchy, and popular literature*. University of North Carolina Press.

Riese, K., Bayer, M., Lauer, G., Schacht, A. (2014). In the eye of the recipient: Pupillary responses to suspense in literary classics. *Scientific Study of Literature*, 4(2), 211–232.

Rizvanović, N. (2020). *Stvaranje čitatelja: Beletristički nakladnički nizovi u Hrvatskoj (1968.-1991.)*. Naklada Ljekav.

Rubery, M., Price, L. (ur.). (2020). *Further reading*. Oxford University Press.

Sandvoss, C. (2017). The death of the reader? Literary theory and the study of texts in popular culture. U: J. Gray, C. Sandvoss i C. Harrington (ur.), *Fandom, Second Edition: Identities and Communities in a Mediated World* (29-44). New York University Press.

Scherer, K. R. (2005). What are emotions? And how can they be measured? *Social Science Information*, 44(4), 695–729.

Schmidt, S. J. (2000). Interpretation: The Story Does Have an Ending. *Poetics Today*, 21(4), 621–632.

Steiner, G. (1979). “Critic”/“Reader”. *New Literary History*, 10(3), 423–452.

Stierle, K. (1980). The Reading of Fictional Texts. U: I. Crosman i S. R. Suleiman (ur.), *The Reader in the Text* (83–105). Princeton University Press.

Škopljanac, L. (2014). *Književnost kao prisjećanje: Što pamte čitatelji*. Ljekav.

Škopljanac, L. (2016). Empirijski čitatelji – stanje stvari. *Dani hvarskoga kazališta*. Sv. 42. *Publika i kritika*, 247–263.

Thissen, B. A. K., Menninghaus, W., Schlotz, W. (2020). The pleasures of reading fiction explained by flow, presence, identification, suspense, and cognitive involvement. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*.

Todorov, T. (2014). Reading As Construction. U: I. Crosman i S. R. Suleiman (ur.), *The Reader in the Text* (67–82). Princeton University Press.

Trower, S. (2020). Forgetting Fiction: An Oral History of Reading: (Centred on Interviews in South London, 2014–15). *Book History*, 23(1), 269–298.

Van Kuijk, I., Verkoeijen, P., Dijkstra, K., Zwaan, R. A., Vazire, S., Vul, E. (2018). The effect of reading a short passage of literary fiction on theory of mind: A replication of Kidd and Castano (2013). *Collabra: Psychology*, 4(1): 7.

Vogrinčić Čepić, A., Kotrla Topić, M. (2021). ‘If you read at home, it’s more relaxed, there are no limits’: Insights into domestic reading practices of Croatian and Slovenian university students. *Literacy*, 55(3), 181–190.

Vranić, A. i Tonković, M. (2011). Što ispitujemo testovima pamćenja? Odnos metamemorije i objektivnih mjera pamćenja. *Suvremena psihologija*, 14 (2), 201–210.

Waller, A. (2019). *Rereading childhood books: A poetics*. Bloomsbury Academic.

Walsh, M., Antoniak, M. (2021). The Goodreads 'Classics': A Computational Study of Readers, Amazon, and Crowdsourced Amateur Criticism. *Journal of Cultural Analytics*, 6(2), 243–287.

Warner, M. (2004). Uncritical reading. U: J. Gallop (eu.), *Polemic: Critical or Uncritical* (13–38). Taylor & Francis Books.

Watts, D. (2017). Should social science be more solution-oriented? *Nature Human Behaviour*, 1, 0015.

Wimsatt, W. K., Beardsley, M. C. (1949). The Affective Fallacy. *The Sewanee Review*, 57(1), 31–55.

Wolf, M. (2018). *Reader, Come Home*. HarperCollins.

Yates, F. A. (2001). *The art of memory*. University Of Chicago Press.

Zepetnek, S. T. de, Mukherjee, T. (2014). Introduction to the Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies. U: S. T. de Zepetnek i T. Mukherjee (ur.), *Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies* (vii–viii). Foundation Books.

Zhang, Y., Lauer, G. (2017). Introduction: Cross-Cultural Reading. *Comparative Literature Studies*, 54(4), 693–701.

*Napomena: Autor zahvaljuje Aleksandri Elbakjan u pomoći pri dobavljanju relevantne literature.